

Villányi László

A költészet mibenléte

Továbbremeg az ősrobbanás; a tizenötmilliárd év, a kvarkok, a száguldó por- és gázfelhők, az egymásnak ütköző, örvénylő atomok, a csillagok mélyén rejtőzködő elemek, a szétrobbanó szupernóvák, a fölgyúló Nap fényében életre kelő anyag, az első DNS-lánc, ahogy másolja magát, s óvja az óceán, a kozmikus sugárzás, a mutáció. Minden pontosan úgy történt, hogy a szerencse fia ámulhaszon az univerzum költészetén.

A születése előtti időket kutatva – Simone Weil tétele nyomán: *„Elmélkedni arról a véletlenről, amely összehozta apámat és anyámat, hasznosabb a halálról szóló elmélkedésnél”* – anyai dédnagyanyjára talál, aki férjhez ment Erdélybe, de sértett büszkeséggel kitört házasságából, s később két fiút szült a Vérke-parti városkában. A szigorú nagymama babonás volt, mindig élével lefelé fordította a kést, s irtózott a sárga színtől. Ki tudja miért, lánya nászéjszakája után kiterítette az udvarra a véres lepedőt. A II. világháború végén, talán éppen lelkiismeret-furdalástól gyötörtén útra kel, hogy megnézzze, a messzi idegenben hova is adta férjhez a tizenhét éves lányt. Vonattetőn utazza át az országot, de az ifjú párt nem találja, a kitelepített üzemmel együtt Németországba kerültek. Sietve indul haza, egy nappal a határ lezárása előtt érkezik meg, ágynak esik, s betegségéből nem gyógyul ki soha. Lányát tizenegy év elteltével láthatja viszont.

A szelíd nagypapa az I. világháborúban megsérül, s ott operálják meg, ahova csaknem húsz év múltán férjhez megy lánya. Később kőművesként nap mint nap házat épít. A szerencse fia boldog, mikor Mirko Kovačnál olvassa: *„A kőműves a kövek költője.”* És Reverdynél: *„A költő kőműves, egymáshoz illeszti a szavakat.”* Az apai nagypapa a Zrínyi hadihajóraj tengerészeként ismerősen érkezik Trau vagy Raguza várához, majd vasutas egyenruhában, a síneket nézve, felidéződhetnek benne az Adria hullámai.

A családi legenda szerint az apai nagymama két kamasz nászából fogant, libalegeltetés közben, a Dráva partján. Azonban a halotti anyakönyv tanúsága szerint a dédnagypapa kiléte ismeretlen. Lehetett zsidó kocsmáros fia, a cigánykaraván jóképű legénye, vagy egy törvénytelen Zrínyi-utód. Mindegyikre lehet találni bizonyítékot. A nemritkán arisztokratizmussal vádolt szerencse fia teljes valójában éli a félelmet, hiába nyugtatja a cigányasszony: *„Csak a szél”*; őt is elviszi a

vonat Köves Gyurival. Nővérét ciganak, vagyis cigánylánynak is becézi apja, akit viszont zsidóként tart számon a bicikliszerelő. Annyi bizonyos, az ősök egyik fele a Kárpátokra, a másik az Alpokra emelte tekintetét, bolyonganak az emlékek a Tiszától a Drávaig, sodródik az életrajz költészete.

„Tisztában kell lennünk vele, hogyha az atomokról van szó, a nyelvet a fizika is csak úgy használhatja, mint a költészet” – idézi Heisenberg a Bohrral való beszélgetést.

A szerencse fia mindennapjainak része, hogy folyótól folyóig sétál vagy folyótól folyóig biciklizik az akácillatban. Mindegyik út magában hordozza annak esélyét, hogy megláthasson egy feketególya-párt, csodálhassa a világító pity-pangmezőt. Lewis Thomas nyomán elmerenghet azon, hogy *„A testünket felépítő atomok idősebbek, mint a Nap. Valószínűleg egyetlen sejtből származunk, amelyet egy villámcsapás termékenyített meg. Húszféle aminosav építi fel a fehérjéket, s ez a húsz aminosav azonos az egész élővilágban, belőlük épülnek fel a mikroorganizmusok és a vírusok, a cserebogár, a sűrű gém és a rózsa, s belőlük mi is. A gyermek felnőttkoráig hordozza magában édesanyja sejtjeit. [...]*

A vörösbegy hajlékony dalokat énekel, változatos motívumokkal, amelyeket tetszése szerint rendez át meg át: az egyes motívumok hangjai nyelotant alkotnak, a variációs lehetőségek pedig tekintélyes repertoárt képeznek. A réti pacsirta, amely háromszáz hanggal dolgozhat, ezeket három-hat hangból álló frázisokba rendezi, és ötven daltípust dolgoz ki belőlük. A csalogánynak huszonnégy alapdala van, de vad változatosságot visz beléjük, megváltoztatja az egyes frázisok belső elrendezését és a szünetek hosszát. A pinty meghallgatja más pintyek énekét, és foszlányokat épít be a memóriájába a dalaikból. [...]

Vannak élőlények, amelyek, úgy tetszik, egyáltalán nem halnak meg – egyszerűen csak teljesen eltűnnek saját utódaikban. Az egyedi sejtek pontosan ezt teszik. A sejtből kettő lesz, aztán négy, és így tovább, amíg csak egy idő múlva az utolsó nyoma is el nem tűnik. Ezt nem tekinthetjük halálnak: ha a mutációt kizárjuk, a leszármazottak egyszerűen azonosak az első sejttel, az él bennük újra. A nyálkagombák életciklusának vannak olyan epizódjai, amelyek annyira végérvényesnek látszanak, mint a halál, de a fonnyadó lény a kocsonyával és a termőtestével nyilvánvalóan egy fejlődő állat átmeneti szövete...”

Minden délutánja egyedivé válhat a szerencse fiának, figyelve a természet történéseit: a hóba dőlt madár félhalálban még széttárja szárnyát; a fakopáncs munkálkodása nyomán aláhull a finom por; az ártér fölött lebeg az ökörnyal; fénylő levelek sodródnak a folyón; folyton hullámoz a parányi halak csapata; nádasba menekül a sikló. Eltűnődhet Steven Rose időskáláján: *„Ha a Föld korát egy hétnek vesszük, akkor az ilyen időskálán a Világegyetem kora az ősröbbanástól máig két-három hét. A legidősebb makroszkopikus kövület tegnap még itt élt a Földön. A modern ember az utolsó tíz másodpercben jelent meg, s a Földet csak egy-két másodperccel ezelőtt kezdte megművelni. Odüsszeusz csupán fél másodperccel ezelőtt élt.”*

A szerencse fia gyerekkorából röppen a szitakötő, a folyó szagában létezik a szeplős kisfiú; mint a gimnázium előtt várakozó lányokat, úgy nézi a fákat, minden öszön kibont burkából egy éppen lehullott gesztenyét, s megsimogatja; megérti, amit Atkins állít: *„Minden ugyanazon anyagból épül fel... csillagközi porból vagyunk és csillagközi porrá leszünk. Ha a világegyetemet egyméternyi átmérőjű porcsomónak képzeljük, akkor minden porszem egy tejútrendszer.”*

Nyáron, árvíz idején nem csupán a víztükör csillog, a fűszálakon a vízcsöppek is, ragyog a víz alatti világ, a szerencse fia látja, amint két hal villan, mindhiába keresik a fű labirintusából a mederhez vivő utat. Itt újra kimondaná Simon Weil: *„Minden emberi lényt valami olyan földi költészet gyökereztet benn, mely az égi fény visszatükröződése, s több-kevesebb világossággal érezzük is e kapcsolatot az egyetemes hazával.”*

„Nincs más, mint a Szépség, s csak egy tökéletes kifejezése létezik, a Költészet. Minden más ezenkívül merő hazugság – kivéve a szerelem, azoknak, akik testiükkel élnek, no meg a barátság, ez a szellemi szerelem” – szól a szerencse fia álmából Mallarmé. Ott visszhangzik benne a szeméttárolónál is, ahol messziről én sem tudnám megkülönböztetni a guberálótól, hogy melyikük mit keres ott, vajon ő-e a hajléktalan, aki odaszól: *„Mára már megvagyunk”*; vagyis olyasmit talált, ami segítette túlélni azt a napot. A szerencse fia visszasúghatná Camus mondatát: *„Mi számúztuk a szépséget, a görögök fegyvert fogtak érte.”* Valójában ő is guberálni indul reggelente, minden áldott nap, hogy útközben fellelhesen valami kis szépséget, vagy legalábbis a szépség töredékét, ami azon a napon élni segíti. Akárha minden utcasarkon kiabálná Stendhal: *„A szépség a boldogság ígérete.”* Olykor szembejön Keats, s újra meg újra megismétli: *„Én nem hiszek másban, csak a Szív érzelmeinek szentségében és a Képzelet igazában. Mindennek, amit a Képzelet Szépségként megragad, igaznak kell lennie, akár létezett annak előtte, akár nem, mert hiszem, hogy minden szenvedélyünk – mint a Szerelem is – legéteirbb alakjában képes megteremteni az eszményi Szépséget.”* Néha összefut Gadamerrel, s nem unja fejtegetését: *„A szépnek köszönhetjük, hogy sikerül tartósan visszaemlékeznünk a valódi világra. [...] ... a szép lényege szerint egyáltalán nem az, hogy szemben áll és ellentétben van a valósággal, hanem az, hogy a szépség, bármily váratlan legyen is a vele való találkozás, egyfajta biztosíték arra, hogy a valóság minden zűrzavarossága, tökéletlensége, gonoszságai, sikerületlenségei, egyoldalúságai és végzetes eltévelyedései ellenére az igazság nincs elérhetetlen messzeségben, hanem találkozzunk vele. A szépnek az az ontológiai funkciója, hogy áthidalja az ideális és a valóságos közt tátongó szakadékat.”*

És máris a 13. században találja magát a szerencse fia, követheti Strassburgi Ulrich gondolatmenetét: *„A forma alkotja minden dolognak a jóságát, mivel a forma nem más, mint az a tökéletesség, amelyre a tökéletesedésre törekvő lény vágyik. Hasonlóképpen, a forma a forrása minden dolog szépségének is, mivel formamivóltával járó nemessége következtében olyan, mint a megformált dolgot elárasztó ragyogó fény... [...] A szép tehát a teremtmények birodalmában az anyaghoz vagy bármilyen megformált dologhoz, amely ebben a tekintetben az anyaghoz hasonló, a formai ok viszonyában áll. Ebből nyilvánvaló, hogy milyen helyesen jegyezte meg Dionysius, hogy a fény korábbi a szépnél, mivel annak oka. Ahogy ugyanis a testi fény minden szín szépségének oka, úgy a forma fénye minden forma szépsége.”* És amint elhangzik Dionüsziosz neve, azonnal ő is hajtogatni kezdi a magáét, nem törődve azzal, hogy az 5. századból mi hallatszik ide: *„...az értelem azt is ki meri mondani, hogy még a nem létező is részese a szépnak, a jónak: mert akkor válik széppé, jóvá maga is, amikor Istenben mindenek eltávolításával lényegfölötti módon magasztaltatik. Ez az egyetlen jó és szép egyedülállóan oka mind a számtalan sok szépnak, jónak. Tőle származik a létezők minden lényegbeli létezése,*

egyesülése, különválása, azonossága, mássága, hasonlósága, különbözőése, az ellentétek társulása, az egyesítettek nem vegyülése, a felsőbb lények gondvoisélése, az egyrangúak összefogása, az alacsonyabbak odafordulása, mindegyiknek önmagát megőrző, mozdulatlan üledése, megmaradása, majd meg újra mindegyiknek oly sajátlag mindegyikbe simulása, szép illeszkedése, össze nem kuszált vonzalma, a mindenség összhangja, egybeolvadása, a létezők feloldhatatlan kapcsolata, a születők szakadatlan láncolata, szellem, lélek, test nyugalmi állapota, rezdülése.”

Tudja jól a szerencse fia, hogy az igazi szépség mindig rejtőzködő. Időt követel magának, tűnődést, lassúságot. Meg kell tanulni lassan járni, átvitt értelemben is, meg kell tanulni a legnyomorúságosabb helyzetben is felfedezni, ami ámulatra készlet. Beszélget egy nővel, akivel akkor találkozik először, érzékeli szemében a gyötrelmet, szinte látja a könnyeket, s akkor észreveszi hosszú, barna hajában az ősz hajszálat, megszereti azt az ősz hajszálat, s egyszer csak mindez szépséggé áll össze. Nem akarja elveszíteni figyelmét a szépre, nincs olyan nap, hogy ne lenne benne része. Ha nyüzsgéssel telnének napjai, menekülésre fogná. Persze látja a rútat is, mindazt, ami a világban rettenetes, nem fordítja el fejét a szörnyűségektől. De érdemes tudatosítani a Si King-ből: *„A szépség és a bölcsesség minden más erénnyel összhangban áll. Ez a kettő mindennek a kulcsa.”* Érdemes hallgatni Simone Weilre: *„A szép meghaladja az értelmet, s mégis, minden szépség megértet velünk valamit, nemcsak önmagából, hanem a sorsunkból is... A szépség az evilági örökkévalóság.”*

*„Hogy állsz a szerelemmel?” – kérdezte halálos ágyán édesanyja, s a szerencse fia úgy válaszolt, mint akinek a várakozás az otthona. Akárha róla mondta volna Roland Barthes: *„A szerelmes sorsszerű ismertetőjegye nem más, mint hogy: én vagyok az, aki vár.”* A Kr. előtti 2. században mintha hozzá fordult volna a görög építész, Hermodorosz, s most hallja meg: *„Te ismered véleményemet az Élet-nek nevezett esztelen vállalkozásról... A nagy feladat: új értelmet adni annak, ami Szerelem vagy Mű – merthogy a Szerelem mű – és a Mű szerelmi aktus. És értsük ezt a szó legszorosabb értelmében. Én így értem.”**

Felöltik benne, amikor négyéves gyerekként állt a Vérke-parti városka utcácskájában, és arra jött egy kislány; csak állt és csodálta, tökéletesen megélve a szerelmet. Nem hiába vélte később úgy, hogy valójában azonos Pao-csaj-jal, övé *A vörös szoba álma*: *„...egyszer azt mondotta, a nőket vízből formált, a férfiakat pedig agyagból formált lényeknek érzi. Mert női társaságban mindig felüdülni és felfrissülni, férfi-társaságban viszont eltompultnak és nyomottnak érzi magát. Lányoknak kellett körülötte lenniük, hogy tanulni és figyelni tudjon, mondta mindig, és valóban, fiatal unokatestvérei társaságában, akik ugyanabban a házban laktak, mintha csak kicserélték volna; olyankor ő volt az elképzelhető legszelídebb, legtisztességesebb és legilledelemesebb fiú. Már a lány szó pusztá hallatára is szinte szent tisztelet ébredt benne.”*

Mintha már kamaszkorában ismerte volna La Mettrie kétszáz év előtti lelken-dezését: *„Hát lehet-e egyáltalában gyönyöröknek nevezni mindazt, ami nem szerelemből fakad? Jótéteményeit még azután is ízlelhetjük, hogy elnyertük azokat. [...] Egyedül az ember, ez az értelmes lény képes arra, hogy felemelkedjen az élvezetig; vajon lehet-e érzék ennél szebb és fenségesebb osztályrésze? Szelleme által kiemelkedik a mindenségből;*

választékossága, letisztult ízlése, érzéseit kifinomította, és ezt valami módon reflexió által megkettőzve tökéletesebbé és az élőlények legboldogabbjává tette őt. Azt kell hinnünk, hogyha boldogtalan, akkor ez a saját hibájából ered, vagy pedig annak a visszaélésnek a következménye, amelyet a természet adományával szemben elkövetett. [...] Ám, ha a test gyönyörei ilyen élénkek, vajon mit érez a lélek? Itt arról a tiszta gyengédségről, azokról a csodás ízekről beszélek, amelyeket az élvezet cseppenként párol le lelkiünk mélyére, amely annyira megittasul és annyira betöltődik saját állapotuk tökéletességével, hogy saját maguk elégségesek maguknak és már semmi után nem vágyakoznak.” Vajon ehhez fűzte-e hozzá Simone Weil: „A testi szerelem a megtestesülés keresése. A másik emberben a világ szépségét akarjuk szeretni, nem általánosságban a világ szépségét, hanem azt a specifikus szépséget, melyet a világ mindenkinek följáért, s ami teste-lelke állapotának megfelel.”

Mi tagadás, a szerencse fia szerelemmániás. A szerelemből születtek remek fiai, akikkel megoszthatja tétova szavait. A szerelem szabadította fel. A szerelem biztatta merészségre. A szerelem tanította teljességre. Azonosul Goethével: „Éppen abban áll a szeretet isteni ereje, amiről nem szűnnek meg dalolni és beszélni, hogy minden pillanatban újra előállítja a szeretett tárgy gyönyörű tulajdonságait, legkisebb részleteiben kidolgozza, egészében átfogja, nappal nem nyugszik, éjjel nem pihen, saját műve elragadtatásba ejti, saját szakadatlan tevékenysége felett álmélkodik, a már ismerttet mindig újként felfedezi, mert az minden pillanatban a lelegragadóbb tevékenységben újjászületik. Igen, a szeretett lény képe soha meg nem öregszik, mert minden pillanat születése órája.” Igazat ad Stendhalnak: „A legkisebb árnyalat is kezdete lehet a bámulatnak és a szenvedélynek... A szépség szeretete és a szerelem ekként táplálják egymás életét.” Bólint Ortega mondatára: „A szeretet aktusában személyünk rést talál önnön búvkörén; talán ez legnagyobb erőfeszítése természetünknek, hogy ki-ki önmagából kilépve meglelje a másik embert.” Helyesel Paul Valérynek: „A szerelem és a szellem keveréke a legrészegítőbb ital. A kor hozzátölti mélységes keserűségeit, sötét tisztánlátását – s így végtelen értéket ad a pillanat kortyának.” A szerencse fia ámul a kivételes nőik érzékenységén, bölcsességén, milyen odaadással tudnak szerelmet ajándékozni; elbűvöli a nőiség jelenléte a világban. Miért is ne hinne hát a szerelem költészetében? Megerősíti Novalis: „A szerelem néma, csupán a költészet szólaltatja meg!”

Fölmérhetetlen, mennyi erőt adott a barátság a szerencse fiának. Mennyi költészet lehet a barátok leveleinek apró betűiben, az alig kiolvasható szavakban, a bátorításokban, a kérdésekben, az óvó féltésekben. A szellemi létezésben is található folyók, mások műveit olvasva egyszer csak ismerős a sodrás, a madár röpte, a fák árnyéka, egy időben nézelődhetünk, tűnődhetünk másokkal, hiába éltek ötven vagy ötszáz évvel ezelőtt, barátságot érezhetünk némely hasonló élet-helyzet vagy életszemlélet okán.

A szerencse fiának – aki amúgy is gyakorta talál kincseket a lábjegyzetek között – van egy barátja, aki – többek között – lábjegyzetművész; nem hiába hívják Lábass Endrének. Az ő több ezer oldalas, sajnos még kiadatlan munkájában található a számtalan lábjegyzet között ez a figyelemre méltó:

„Mezzofanti a világ legnagyobb nyelvcsodája (élete végén állítólag 103 nyelven tudott), megtanult magyarul is, 1817-ben magyar nyelven üdözölte József nádort olasz-

országi útjában, de kárbaveszett a fáradsága, mert a nagyszámú kíséretben csak egy ember beszélt magyarul. Hagyatékában két kis magyar verset is találtak. Így álmodta meg régi foliánsok között »Vörösmartyt dallamos orkánjaival és égis zengő szenvedélyével, így jósolt Petőfiről, Aranyról és így látta meg a magyar nyelv végtelen, soha meg nem szakadó útját«: »Tudja – mondotta Frankl Ágoston cseh költőnek – melyik nyelvet tartom az olasz és a görög után, minden más nyelv előtt, leginkább dallamosnak és a verselés szempontjából leginkább fejlődésre képesnek? A magyart. Ismerem néhány új költőjüket, néhány versüket, melyek a dallamosságukkal meglepnek. Ügyeljen, ebben a nemzetben egyszerre csak fel fog tűndökölni egy költői lángész és a nézetemet igazolni fogja. A magyarok, úgy látszik, még nem is tudják, micsoda kincs lakozik a nyelvükben.«

A Lomb utcában nőtt föl a szerencse fia, abból nyílt a Honleány utca. Korán megismerte a nevek költészetét. Később kamaszkorában a temetőben bukkant Aranós Magdolna, Mises Ágnes, Sebe Borbála, Csöppös Erzsébet, Segesdy Donna, Kormány Eszter, Pálffy Jozefa, Csodányi Margit, Kele Rozália, Bazika Hedvig nevére. Versmondó versenyen találkozott Tavaszi Virággal. Egy halotti anyakönyvben lapozgatva lelt rá Szerelmei Annára, s lett azonnal rokona.

Karika László fafűrészelő még keresi a helyét. Másként dobog a szíve, ha átsétál az Álom-közön. Bizony költészet az is, ha olvassa: Cseng Si-csao a pszichoanalízist „szívelemzésnek” fordította.

A szerencse fiát nem is önmagukban a tárgyak vonzzák, hanem inkább az, ahogyan elszakadnak a maguk hétköznapi valóságától, és egy adott összefüggésben poétikus tárgyakká válnak.

A piros bicikli a legfontosabb és a legrégebbi. Tizenhárom éves kora óta hajtja, a szerelő szerint ennél jobbat úgysem tudna venni. Kopott ugyan, de úgyis csak ki a városból, a folyó felé megy vele. Vagyis gyerekkora világába. A piros bicikli emlékszik arra a lányra – hiszen ilyesmi csak egyszer történik egy bicikli életében –, akibe a szerencse fia tizennégy évesen volt szerelmes, vitte a vázon, haját arcába fújta a szél, s aki később Casablancában élt. Vagyis a piros bicikli már a nevezetes filmet is vitte és viszi, akárcsak a kamasz és a felnőtt idejét.

Kék pulóver több is volt életében, ugyanolyan hangsúlyal. Ha más inget, pulóvert vagy zakót vesz fel egy-egy hajdani napon, talán más történik vele. Lehet, ők irányítják sorsát. Egyszer a vendégszobában felejtett egy kék inget. Szép volt a színe, drága az anyaga, de nem elég puha, kicsit idegen maradt emiatt. Visszakapta másnap, de otthon a mosásnál megfogta egy másik ruha, elszíneződött. Vagyis megérezte, hogy a szerencse fia nem tudta megszeretni.

És hogy állunk a verssel, a versben miként lehet jelen a költészet? – kérdezheti a szerencse fia. Egy szomorúfűz alatt üldögél, s válaszol Lu Csi a 3. századból:

*„...Az érzéseknek és kifejezésüknek sohasem szabad összeütközniük,
mert minden egyes félrecsúszás látható lesz a külső formán is. [...]*

A formák tízezerféleképp változhatnak,

hiszen a külvilág dolgainak nem egy a mértéke.

Végtelenül sokfélék és gyorsan tovaszállók,

így testi alakjukat nagyon nehéz megragadni.

A szavak versengenek egymással, hogy megmutassák, mit tudnak, az eszmék pedig egymáshoz illesztik és szabályozzák őket.

Amikor egy szó léte vagy nemléte függ tőlünk, felnyögünk, de sekély és mély közt választva nincs helye könnyörületnek.”

A platánfának támaszkodva egyetértően int Paul Valéry, bár kissé megzavarja egy bicikliző lány, piros sapkával a fején: „Tiszta költészet helyett talán szabatosabb volna abszolút költészetet mondani; s akkor olyan hatásmechanizmust kellene értenünk rajta, amely a szavak közötti kapcsolatokról vagy még inkább a szavak rezonanciáinak kölcsönös kapcsolatából ered. Végső soron az érzékenység olyan felségterületének kutatását jelenti, amelyet a nyelv tart uralma alatt.”

Vadul tekerve érkezik, hirtelen fékez Celan, s kijelenti: „A költészet – az a nyelv sorsszerű egyszerűsége.”

A vonat lépcsőjéről fordul vissza Bahtyin: „A nyelv összes lehetősége csak a költészetben tárul fel, mivel itt a vele szemben támasztott követelmények maximálisak: itt a nyelv minden eleme a végletekig feszül, tágul; a költészet mintegy kifacsarja a nyelvben rejlő összes lehetőséget, a nyelv pedig szinte önmagát mulja fölül.”

Heidegger megigazítja a sötétítőfüggönyt: „Maga a nyelv lényegi értelemben költészet. De mivel a nyelv az a megtörténés, amelyben a létező létezőként mindenkor először tárul fel az embereknek, ezért a poézis, a költészet szűkebb értelemben, a lényegi értelemben vett legerendőbb költészet. A nyelv nem azért költészet, mert őspoézis lenne, hanem a poézis a nyelvben történik meg, mert a nyelv megóvja a költészet eredendő lényegét. [...] A művészet az igazság működésbe lépése szerinti költészet. Nemcsak a mű megalkotása költői, hanem a maga módján költői a mű megőrzése is; mert egy mű csak akkor valóságos, ha minden megszokottat elutasítunk, és beilleszkedünk a műből feltárulóba, hogy lényegünket a létező igazságába állíthassuk.”

A fülkeajtót elhúzva belép Eliot: „Amikor a rím megnyugtató visszhangja elnémul, egyszerűben szembetűnőbb lesz, hogy vajon sikeres-e a szavak megválasztása, a mondat rendje és szerkezete. Ha eltűnik a rím, a költő azonnal megméretik a próza mércéjével is. Amint a rím béklyója alól kiszabadul, a próza hömpölygésében addig észrevétlenül elsuttogott szavakból éteri zene kél. [...] ...a költészet nyelve soha nem szakadhat el túlságosan az általánosan beszélt köznyelvtől. A költészet, legyen bár hangsúlyos vagy időmértékes, rímes vagy rím nélküli, kötött vagy szabad formájú, nem veszítheti el kapcsolatát a köznapiság érintkezés örökkön változó nyelvével. [...] A költészet zenéje nem sorról sorra, hanem a költemények egészében keresendő. A költemény előbbre való a formánál abban az értelemben, hogy valaki megpróbál elmondani valamit, és ebből nő ki a forma; s ugyanígy, egy-egy prozódiai rendszer sem más, mint az egymás örökébe való, egymásra hatással levő költők ritmusaiban föllelhető közös vonások összessége.”

Ólébe ejti könyvét, s némi erotikát csempész ide Brodskij: „...egy költemény – bármilyen költemény, függetlenül a témájától – önmagában is szerelmi aktus, nem annyira a szerző és a témája, mint inkább a nyelv és a valóság egy darabja között.”

Félálomból, mint aki ismerős hangot hall, felriad Rilke: „Az a feladat: mindent kihordani és azután megszülni. Minden kifejezést és érzéscsírát egészen mélyen, a sötétben, a kimondhatatlan, öntudatlan, tulajdon értelmünknek és kibogozhatatlan emberi lélek-televényben tökéletessé érlelni, s mélységes alázattal és türelemmel kibőjtölni azt az órát, amely-

ben egy új világosság létrejön...[...] Itt nincsen időmérték, itt nem érvényes az esztendő, és tíz év semmi; művésznek lenni azt jelenti: nem számolni és nem méricskélgni; érni, mint érik a fa, mely nem sűrgeti nedveit és bízvást dacol a tavasz viharával és nem latolgatja, hogy utóbb beköszönt-e a nyár. Igen, beköszönt. De csak a türelmeseknek jön el, akik úgy élnek, mintha az örökkévalóság fekiüdne lábuk előtt, gondtalan nyugalomban és határtalan távolatokkal. [...] ...a művészi élmény olyan közeli rokonságban áll a nemi élménnyel, fájdalommal és gyönyörrel, hogy a két jelenséget én, voltaképpen, csupán egy és ugyanazon vágyakozás és boldogság különböző formáinak tekintem...”

A távoli állomáson várja őket Petrarca: „...a költői leleményben a méheket utánozd, melyek nem úgy hozzák el a virágot, ahogy ráleltek, hanem viaszt és mézet készítenek belőle valamilyen csodálatos vegyítéssel.”

A peronon utánuk szól Shelley: „A költészet fellebbenti a fátylat a világ rejtett szépségeiről, ismertet ismeretlenné varázsol; mindent, mi tárgya lehet, újraalkot, és a költészet elíziumi fényében ragyogó megszemélyesítéseket úgy őrzik elméjükben mindazok, kik egykor látták őket, mint emlékeit ama nemes és emelkedett tartalomnak, mely minden vele együtt létező gondolatot és cselekedetet befed. [...] A költészet kitágítja a képzelet határait, új meg új gyönyörűséget szülő gondolatokkal töltve meg, melyeknek hatalma magához vonz, öntermészetéhez hasonlít minden más gondolatot, s e gondolatok oly új idő- és térvizonyokat hoznak létre, melyeknek kongó üressége állandóan friss táplálék után sóvárog. [...] A magas költészet mindig védtelen; mint az első makk, mely magában hordott minden tölgyfát. Lepel lepel után vonható félre, de a jelentés legbelsőbb póré szépsége mindig rejtve marad. Forrás a vers, melyből véghetetlenül patakzanak a bölcsesség és derű vizei; és ha egy ember vagy egy kor már kimerte az isteni nedűből mindazt, aminek élvezetére viszonyai képessé teszik, más s újra más követi, és új viszonyok bontakoznak ki, nem sejtett, sosem vélt gyönyörök kútfoi.”

Azon meg sem lepődünk, hogy csatlakozik hozzájuk Keats: „...úgy vélem, a költészet csodás túlláradásával kell, hogy megleljen, s nem különösségével – úgy kell haszon az olvasóra, mintha saját legmélyebb gondolatainak megfogalmazása volna, majdnem úgy, mint az emlékezés.[...] ...nem elég, ha épp csak felvillan a költeményben a Szépség, attól ha el is áll az olvasó lélegzete, kielégülést nem nyer: a képek oly természetesen emelkedjenek, haladjanak előre és nyugodjanak le, mint a Nap, úgy világoljanak az olvasó felett, és pompás, de józan fényben ereszkedjenek alá, a félhomály csodáját hagyván maguk után. De könnyebb megmondani, milyen legyen a vers, mint megcsinálni – és ez egy további axiómához vezet. Mégpedig ahhoz: jobb, ha a vers meg sem születik, ha csak nem oly természetesen hajt ki, mint fán a levelek.”

Egy követ fúj velük Goethe, így hát sétálni hívja őket: „Oly nagy a világ, s oly gazdag, az élet oly változatos, hogy mindig lesz mit megverselni. De minden vers alkalmi vers legyen, azaz, a valóságnak kell adnia hozzá az ösztönzést és az anyagot. Általános érvényűvé és költőivé épp azáltal válik egy különleges eset, hogy költő dolgozza fel. Minden versem alkalmi vers, a valóság sugallta őket, és a valóságban gyökereznek. A légből kapott költeményeket nem tartom semmire. Ne mondja senki, hogy a valóságból hiányzik a költői érdekesség; ugyanis éppen az árulja el a költőt, hogy elég elmésnek bizonyul-e felfedezni valamilyen közönséges tárgyban az érdekességet. A valóságból kell származnia a motívumoknak, a kifejezendő mozzanatoknak, a vers voltaképpen magvának; de a költő dolgozza, hogy ebből szép, eleven egészet alkosson.”

A szerencse fiát – én vagyok rá a tanú – mindig is a költészet mibenléte izgatta, természetrajza, világban rejtezése, megnyilvánulásának bámulatos gazdagsága. Gyerekkorától fogva a világból, az életből az lett fontos, ami költészet. Hol máshol, mint egy laktanyában, fölfedezte József Attilánál, miként születhet költészet a versben. Attila sorai jártak a fejében éjfélkor, őrségbe menet, a hadtápon, hajnali tűzrakás közben, amikor éjszakánként három-négy órát aludt. Izgatni kezdte, hogy a megélt költészetet ő miként tudja újjáteremteni a versben. A vonat nem csupán helyváltoztatást jelentett számára, hanem egy másik világot, egy másik időt.

Egy különlegessé csiszolódott kavicsal, finom erezetével, évezredekkel zárt tenyerébe. Egész kavicsgyűjteménye van, legtöbb darabját biciklizés közben találta, tekert a maga lassú tempójában, s egyszer csak lefékezett, mert valami felragyogott előtte. Tudja jól: folyóparton, hídon, peronon, piacon, bármelyik pillanatban utolérheti a költészetet, valaki tekintetében vagy egy mondatban, mondatföredékben. Számára emiatt izgalmas a létezés, hogy mindez bárhol, bármikor megtörténhet. Még alvás közben is, az álomban, minden éjszaka esély arra, hogy költészetet álmodjon. Jó néhányszor épített be álmokat versekbe, bár nincs papír és ceruza az ágya mellett. Bizonyos álmokat hetekig, hónapokig hurcol magában, s az arra alkalmasak megtalálják helyüket egy-egy versben. Nem megvetendőek a nappali álmok sem, melyeket ébren álmodhat. Séta vagy biciklizés közben felvillan valamiféle városkép, egy ismeretlen városé, nem tudni honnan, lehet, egy távoli világból.

Folyton várakozik, állandóan készen áll arra, hogy megéltje a költészetet, utazva a vonaton, könyvet olvasva vagy kémlelve egy utast, elgondolva életét, olykor nézve a hegyeket, egy álldogáló őzet, egy szarka röptét, a mező színeit; bolyongva egy ismerős vagy idegen városban, újraélve vagy felfedezve rejtett utcáit, megnyílik az út a benső táj felé is. Mindig is érdekelte, hogyan lehet versben elbeszélni egy történetet. Az első költők végül is történetmondók voltak. Az olvasó magában akár regénnyé is kerekíthet némely fragmentumot.

A játék öröme alapvetően hozzátartozik a szerencse fia életéhez. Gyerekkorában akkor lett tavasz, ha felvehette kék rövidnadrágját és rúghatta a labdát.

Nem csoda, ha a játékoság felnőttkorában sem hagyta el.

Úgy hiszi, csak az tud igazán érvényes és hiteles költészetet teremteni, aki tisztában van korlátaival is, és nem akar megfelelni semmiféle elvárásnak. Ide tartozik annak belátása, hogy nem érdemes úgynevezett nagy versben gondolkodni annak, aki a kis formákban szabad igazán. Egyre inkább tudatosodott benne, hogy a költészet által végtelenül szabad lehet. A versekben kiteljesedik a szabadság, ha képes megteremteni az adekvát formát. Termékeny időszak jön, ha ez sikerül. Ugyanakkor tisztában van avval is, hogy sosem szabad ezt a formát túlhajtani, mielőtt rutinná válna, kegyetlenül le kell zárni a folyamatot. Mindig az a kérdés, sikerül-e rátalálni arra a formára, ami által létrejöhet egy olyan világ, amelyben otthonra talál mindaz, ami addig csak homályosan létezett tudatában.

Bizonyosan nélkülözhetetlen a költői figyelem. Ez teszi lehetővé, hogy olyasmit észrevegyen, ami mellett mások elmennek, érdektelen számukra. Ő viszont kiemeli a köznapiságból, kinagyítja. Ha társítani tudja hozzá a nyelvi erőt.

A nyelv varázslata pedig megengedi, hogy úgy rakja össze a szavakat, olyan rendet teremtsen közöttük, hogy azok másfajta minőségben létezzenek, mint a köznapi beszédben. Hiszen magában a nyelvben is tengernyi költészet rejtőzik. A jó mű által az olvasó is költővé válik, a vershez hozzáadja a maga emlékeit, álmait, gondolatait, és akkor az már sokkal tágabb lesz. A költészet kínálja a legmagasabb szabadságfokot.

A szerencse fiának nincs más dolga – ha már egyszer időben robbantak fel azok a szupernóvák –, mint a lehető leghalványabban létezve, a lehető legtöbb hallgatásban, találkozzon a világban megnyilvánuló költészettel, mutassa fel, és természetének engedelmességgel, beteljesítve a planéták ajánlását, avassa költészetté életét.

Felhasznált irodalom

- Paul Valéry: *Tiszta költészet*, Műhely, 1994/3., Báthori Csaba fordítása
Stéphane Mallarme leveleiből, Műhely, 1997/1., Bárdos László fordítása
A kínai költészet elméletéből, Argumentum Kiadó, 1998. Válogatta, a kínai szövegeket gondozta és magyarra fordította: Tőkei Ferenc
Rainer Maria Rilke: *Levelek I. 1894–1910*, Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, 2014, Báthori Csaba fordítása
Percy Byssbe Shelley: *A költészet védelme*, in: *Hagyomány és egyéniség*, Angol esszék, Európa Kiadó, 1967, Bart István fordítása
Heidegger: *A műalkotás eredete*, Európa Könyvkiadó, 1988, Bacsó Béla fordítása
T. S. Eliot: *Gondolat a szabad versről*, Gspann Veronika fordítása; *A költészet zenéje*, Falvay Mihály fordítása, in: *Káosz a rendben*, Gondolat Kiadó, 1981
M. M. Bahtyin: *A szó az életben és a költészetben*, Európa Könyvkiadó, 1985, Könczöl Csaba fordítása
Lewis Thomas: *Hány élete van egy sejtnek?* Európa Könyvkiadó, 1988, Szilágyi Tibor fordítása
P. W. Atkins: *Teremtés*, Gondolat Kiadó, 1987, Kálmán A. György fordítása
Isaac Asimov: *A robbanó napok*, Kossuth Kiadó, 1987, Szegedi Péter fordítása
Werner Heisenberg: *A rész és az egész*, Gondolat Kiadó, 1978, Falvay Mihály fordítása
Cao Hszüe-csin: *A Vörös Szoba álma*, Kriterion Kiadó, 1975, Lázár György fordítása
Steven Rose: *A tudatos agy*, Gondolat Kiadó, 1983, Hajós Ferenc fordítása
Roland Barthes: *Beszédtörédek a szerelemről*, Atlantisz Kiadó, 1997, Albert Sándor fordítása
Hans-Georg Gadamer: *A szép aktualitása*, T-Twins Kiadó, 1994, az idézett esszét Bonyhai Gábor fordította
Joszif Brodskij: *Gyűjtőknek való*, Európa Könyvkiadó, 1998, az idézett esszét M. Nagy Miklós fordította

- Keats levelei*, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, Péter Ágnes fordítása
- Petrarca levelei*, Gondolat Kiadó, 1962, Kardos Tibor fordítása
- Eckermann: *Beszélgetések Goethével*, Európa Könyvkiadó, 1989, Györffy Miklós fordítása
- Simone Weil: *Ami személyes és ami szent*, Vigilia-könyvek, 1983, Reisinger János fordítása
- José Ortega y Gasset: *A szerelemről*, Akadémiai Kiadó, 1991, Gilicze Gábor fordítása
- La Mettrie: *Filozófiai művek*
- Stendhal: *A szerelemről*, Kalligram Kiadó, 2000, Kolozsvári Grandpierre Emil fordítása
- Si King: *Dalok Könyve*, Európa Könyvkiadó, 1974
- Albert Camus: *Sziszüphosz mítosza*, Szabolcs Katalin fordítása, in: *A lázadó ember*, Magvető Kiadó, 1990
- Dionüsziosz Areopagitész: *Az isteni nevekről*, Kárpáty Csilla fordítása, in: *Az égi és a földi szépről* (Források a késő antik és a középkori esztétika történetéhez), Gondolat Kiadó, 1988
- Paul Valéry: *Füzetek*, Európa Könyvkiadó, 1997, Somlyó György fordítása
- Strassburgi Ulrich: *A szépről*, Redl Károly fordítása, in: *Az égi és a földi szépről* (Források a késő antik és a középkori esztétika történetéhez), Gondolat Kiadó, 1988
- Lábass Endre: *Üvegsziget – Varázscsomó – Mutabor* (L. E. tizenharmadik éve írt, kiadatlan, háromkötetes brit olvasónaplója)

Báthori Csaba

Minden poláris csillag

Bessenyei György: *Bessenyei György önmagához*

Paul Valéry, akinek nem sok szíve volt, s néha mégis vigasztalni képes, Verhaerenről tartott 1927-es beszédében arról beszél, hogy a költők közül csak kevesen menekülnek meg attól a húsz és harminc között lezajló jelentős válságtól, amely tehetségük sorsát eldönti. A szellemi szorongásnak ebben a szűk menetében minden rugalmas ín és hajszálér és lágú ereszték megmozdul az emberben: vágyálmok, képességek, eszmények, emlékek és sejtelmek sokasága, tudás és álom összes indulata versengeni kezd egymással, az összes emberi elem hadba száll, ellentétes témák szöknek szárba egyidejűleg, végletek tükröződnek egymásban, azaz: mintegy kibomlik előttünk a teremtés szeszélyes és személyes utójátéka. Valéry, aki kései püthagoreusként nemcsak a matematikai struktúrák értelmet őrző erejében hitt, hanem a személyiségnek a műalkotást tudatosan uraló erejében is, hozzáfűzi még: a művész legfőbb alkotása maga a művész, akinek keze munkája, megvalósított életműve csupán külsődleges és olykor véletlen burka egy titokzatos benső tevékenységnek. A művész tehát – ez az önmagának is rejtelmes műalkotás – folyton alakul, miközben óvatosan kifürkészi és megismeri önmagát, s olyan új emberré válik, aki végre azt teszi, amit csak ő tehet meg, hozhat létre.

Ezt a forrongó állapotot, a teremtődésnek elsődleges szakaszát senkinek életében, élete művében nem látjuk olyan éles körvonalakban, lávaszerű, forró hömpölyödésben, mint Bessenyeinél. Máig ható alkotásait külföldön hozta létre, idegen nyelvi környezetben, zömmel fiatalkorában, amolyan szüntelen napkitörések formájában. Bárhol ütőd fel, érzékeled mondataiban ezt az egyedülálló, hirtelen kifényesedést, a szellemi erőnek valamiféle kilökődését, a nyugodt erővonalnak eruptív felszakadását, majd megnyugvását. Bessenyei művészete nem önmagában azért érdekes, mert okos, felvilágosult, meggyerően tágas, hanem azért, mert szellemi közlendőjének minden mozzanatát képes ilyen lüktető szerkezetben megsejtenni. Ilyen összes – bécsi éveiben keletkezett – értekező prózája, költeménye, röpirata, egész írásbelisége. Alakját nemcsak roppant arányú kiadói tevékenysége, dühösen szagगतott, máig meg nem emésztett vademberi ihlete teszi oly egyedülállóan lenyűgöző magaslattá, hanem egész fiatalkori életművének dialektikus lélegzése, ellentétekben csillogó, haragosan hívó és dacosan hitetlenkedő modora, pihenni képtelen hullámozása, tengerlélegzete.

A környezet – robusztus testalkatuk miatt – így jellemezte a fiútestvéreket: *a vas Bessenyeiek*. És tudjuk, Györgyöt termete, hízekönysága, vastagsága aka-

dályozta a katonai pályán. Azt fogták rá: *pusztul alatta a ló*. Bármit veszek elő, bőséges prózát, ritka lírát, ugyanezt a nehézkedési erőt érzem a mondatokban, az ütemezésben, dúsan felvitt anyagszerűség, az egyoldalúságot betegesen kerülő ellentézés, a metafizikai kérdések sorjázása, szinte fizikailag is kimért súlyosság és fajsúlyosság. Lapozgatom *A Holmit*, a magyar nyelvű eszességnek ezt a félelmetes gyűjteményét. Ez a tudás már inkább bánat, mintsem éleselméjűség; nyugtalanság az igazságban, nem a bölcsesség kikötője; ember utáni fölény, amely keresi a némaságot. Három tulajdonság lépten-nyomon szembeszökik, és ez a három már önmagában örökkévalóvá teszi.

1. Fogalmazása olyan, hogy képtelen az egysíkú, homogén állításokra: minden gondolat *sarkokra* bomlik, az egyneműnek látszó is a többneműség nyelvén beszél (a homogén is *heterogén*), egy eszme már születése pillanatában két vagy három részre hasad, az *egy* mindig *rokonaiban* vagy ellentéteiben visszhangzik, tükröződik. (Azonban, minden *poláris csillag, hályoga alatt születik az emberbe. Legyen holdi vagy napi, azaz nemes éles vagy ostoba. Úgyhogy a legjobbnak, legnagyobbnak is megkívántatik olly dolgokra akadni, melyeket magára tévén általok hályogát oszlassa, különben a legnagyobb tulajdonságú elme [is] vakon marad örökre.) Minden poláris csillag: nincs tökéletesebb magyar változat a rilkei *reiner Widerspruch*-alakzatra; de a nagy huszadik századi dialektikus poézis is erre a forrásvidékre mutat vissza. József Attila rendületlenül poláris eszmélete minden ízében Bessenyei utódlása, és még láthatóbbá teszi az előd teljesítményét. *A működésben van a nyugalom* (Le vagyok győzve...): 1937 októbere 1779 őszét *váltja új valóra*. Bessenyei műveiben a Karl Popper értelmében felfogott *Falsifizierung* (cáfolat útján történő igazságkeresés) írói, művészi mágiája zajlik. Jól értsük meg: ez az író nem a kétségtelen állítások kikötői felé tájékozódik, hanem szántsándékkal keresi, sőt halmozza a kétely mérőeszközeit: mintha egy pillanatra sem kívánna hinni sem magának, sem semmiféle más fellebbvitelnek. Mintha nem volna képes bizonyosságban álmra hajtani a fejét. *Minden dolognak van két poláris csillaga, mint a világnak, melyeken túl sem Északra, sem Délre nem tudjuk micsoda világok vannak*. Az igazság (írói igazság) csak a szellemi ingalengés mezőiben tapintható ki, de ha elérni látszunk a legszilárdabb pontot, ott sem tanácsos megrekednünk, hiszen minden pontnak van háttere, időbelisége, múltja, ismeretlen szemszöge. Bessenyei beszédmódjának modernsége épp ebben a kiszámíthatatlan mozgékonyságban (és a mozgás közben felfedezett részigazságok kiszabadításában) áll. Feledhetetlen, hogy még abban az időszakban is, életének leszállópályáján, amikor Bakonszegen, az Alföld egyik legbarnább sárfészkében elkerteli és elvermeli magát, *mozgó halálnak* nevezi életét; – itt még az élettelen is mozog, még a halál is terem, még a teremtő is átélheti a nemléte, még a *semmi* is nevezheti magát ünnepnapokon *mindennek* (akár Shakespeare drámáiban... akinek nevét egyébként, ha minden igaz, Bessenyei György írta le első ízben magyar nyelven). Megdöbbenő, hogy ez a majdan Bakonszегre sýnylődni vetődő remete már bécsi ifjúságában ilyet *tud és mer* kérdezni (figyeljük mondatának indulatát, a férfias hüledezésnek és hitetlen hitnek ezt a robbanó verbális elegyét): *Micsoda? meghólt az Isten?* (103.)*

2. Ha Bessenyeit olvasod, feltűnik, hogy a régiesség rétege alatt sorról sorra felviláglanak olyan fordulatok, amelyek a huszadik századi lírai szótárak törzs-

szókincsét alkotják majd. Nagyszerű volt az előzetes kitalálásban, mondhatnánk: rábukkant azokra a képzetekre, amelyek a modern ember attitűdjét a legalap-
sabbban kifejezik. Vannak írók, például Kosztolányi, akik rokokó villogásukkal,
ritka találmányaikkal, választékos és arisztokratikus stílusukkal kápráztatnak el
– ez is nagyság. De van az a másik fajta, amelyik indulatos mondatszerkezetével,
néhány nyomatékosított – kiemelt helyzetben ismételt – alakzattal ér el megren-
dítő hatást – ilyen Bessenyei György (de ilyen Berzsenyi vagy József Attila is). Az
első fajta állandóan fészülködik; a második erősen szegezi reád a szemét. Az első
gyönyörködtetve mélyül; a második úgy álmodik, hogy gondolata közben drá-
mai alakot ölt. Itt nem csupán valamely hosszabb időre előrevetített fogalmazás-
mód megalapításáról van szó, hanem a több emberöltőre érvényes költői-gondol-
kodói eszmélet kereteinek megteremtéséről. Ha József Attilát olvasom, Bessenyeit
is megidézem anélkül, hogy tudnám. Mondok példákat. A *Tiszta szívvel* híres
kezdősorainak eredetét (*Nincsen apám, se anyám*) a mai napig homály övezi, noha
több meggyőző feltételezés már megnevezte közvetlen eredetvidékét (cigány
folklor); én magam Baudelaire prózaverseiben találtam rá. De ha messzebb
pillantunk – s ez a mozdulat József Attilánál indokolt – rátalálunk *A Holmiban*
arra a Bessenyei-betételre, amelyben azt mondja: ha az ember boldog akar lenni,
törekedjék függetlenségre. Itt hangzik el a következő: *Van-e olyan ember, kinek sem
apja, sem anyja, sem hazája, sem jószága miből éljen, sem fizetése, sem Ura, sem szolgája,
sem jó barátja, sem szeretője, sem háza, sem atyafia ne legyen? Jól értsük meg: nem
konkrét hatást keresünk és találunk itt, hanem szellemi rokonságot, eszméleti
mintát, szellemi helyzetet. Kettős teher / s kettős kincs, hogy szeretni kell, mondja a
Nagyon fáj. Ezret idézhetnék elődöt Bessenyeitől, de itt van csak ez az egy sza-
kasztott, *A Holmiból: Miben van nagyobb Természet szerint való öröm, gyönyörűség,
mint a szerelemben? De mi is szül e földön több kint, veszedelmet nála?**

Még fontosabbnak tetszik, hogy Bessenyei megállapítja a későbbi titánok
mozdulatlan szókészletét. Maradjunk csak József Attilánál. Ki volt az első, aki
a valóság szót – és rokon értelmű árnyalatait – olyan súllyal emelte szövegei-
be, mint József Attila? Bessenyei György. Mózesről azt mondja, meglehetősen
meghökkenítő képzettársítással (*Estveli gondolat*): *Asszonytul származott; de örök
valóság. Az emberi elméről pedig (Az elméről): Csudállatos elme, milyen valóság-
god, / Magyarázza voltod sok tulajdonságod.* (Az elme kifejezés József Attilánál
oly eredetinek tűnik, mintha az ő verseiben tűnne fel első ízben a magyar
költészet égboltján...) És a híres Thomas Mann-versben felbukkanó páros,
az igaz és a valódi, már Bessenyeinél is villog, és meglehet, éppen azért füle-
lünk fel e két szó hangsúlyos helyzetére, mert József Attila később, kétszáz év
múlva, újra rátalál e két határértékre. Az *Elragadtatásban* olvassuk: *Szóllj, kelj
fel lelünkbe, örökös valóság! / Mutasd, hol s mint vagyon bennünk az igazság.* A szó
belső és külső materiát is jelenthet. *A Holmiban* ez áll (gondoljunk az 1934-es
Eszméletre): *Micsoda eszerént a hang is egy fülemilének nyelvén? Az, ami a te lelked
testedben, mely azon dologtól, melyben lakik, mindenben különböz, még is valóságára
nézve ugyanazon dolog. /.../ vágd el a nyelved: oda a szó, magyarázat. Ítéld meg már
ezekből, hogy sokféle a munka, de egy a valóság (miért ne juthatna eszünkbe itt
A Dunánál utolsó két sora?).*

3. Bessenyei írmodorának harmadik, téveszthetetlen – magyaros, a kézzel-foghatót mindenek fölé helyező – hatáseleme: hasonlatkereső alkata, az elvont eszmét érzékletességgel felmutató törekvése, a mélységet homállyal össze nem mosó indulata. Esti Kornél bűvár-csúfoló (és nyilván Babitsra utaló) rigmusát Bessenyei már megfogalmazta *A Holmiban*: *Sokan mentik magukat a dolognak mélységével, hogy ti. nem lehet a miatt tisztán magyarázni: – ne hidd. Soha olyat nem gondolhat az elme, melyet a penna ki ne ír hasson. /.../ mert mikor dolgot gondolsz, akkor szót is, eszközt is gondolsz. A próza sodor és nyugöz és éberré tesz, mondhatnám: már olvasás közben megteremti saját emlékezetét. A Holmi egyik helyén ez a kérdés áll: Mi a hegedű? Talán csak fa, húr, nyrv, lószőr és szurok? /.../ valami oly erő, mely nem test, mégis van, és benned dolgozik. És feledhetetlen hasonlatban fogalmazza meg a lélek (bármit értsünk ezen) fensőbb erejét, időlegesen is egyszeri-örök semmiségét és centrális életörző szerepét: *Ha már egy farkas megdöglik, hová lett ordítása, és mi volt az az ordítás, míg ő élt? Hát a te szavadnak hangja hová lesz, ha meghalsz? Oda-é, hova értelmed és melegséged oszlik?* (Illyés Gyula egyik kései verse jut eszünkbe, talán a *Charón ladikjából*). Nem tudása is tudás, és tudása is figyelmeztet saját határaitra. Nevezzük agnosztikusnak? Szavak, szavak... de az a részlet, amelyből levonjuk e következtetést, halhatatlanok. Pázmány Péter hatalmas lélegzésű (sajnos erősen ideologikus gyökerű) prózája élemedik meg itt, csodálatos frissességgel, robusztus igazságérzet hangkürtjeivel. *Az ember olyan könyv, melynek eleje és vége kiszakadt, és sohasem kezdetiből, sem végiből nem tudja, hány levél hibázik, a valóságos kezdetig és valóságos végezetig.* Aki egyszer olvasta ezt a jellemzést, úgy kívánnám, soha többé ne legyen képes a fanatizmusra. Mert ez a realitást (valóságot) imádó elme, aki sokszor a teológia mérges mezőire merészkedett, csak a kétellyel egyidejűleg foganó meggyőződést helyeselte, s a testi-anyagi világon túl terjedő okoskodásról csak ennyit tudott dorombolni: mihelyt a testi cselekedet lehetőségén túlmegy, az már mind álom. Ilyen a filozófiának némely része, ilyen az egész teológia és vallás.*

Választott versünk Bessenyei bécsi éveiben keletkezett, tehát az 1770-es évek második felében.

Bessenyei György magához

*Ki vagyok? mi vagyok? merről s miből jöttem?
Hol voltam? s hogy esett, hogy világra lettem?
Érzek, gondolkodom, küszködöm, fáradok
S élek, melynek útján szüntelenül halok.
Lételem táplálván testemet emészttem,
Élni törekedem, s életemet veszttem.
Gyötrelmek közt vigad szívem a veremben,
Fájdalommal öröm így laknak szívemben.
Halandó sorsomat ekként ha szemlélem,
Benne szabadságom rabságával lelem.
Hányszor kell érezni változásaimat?
S hogy kerülhessem el hányattatásimat?*

*A történeteknek veszélyes tengerén
Egy kis tűz vezérel, hogy futhassak térjén;
Ennek világánál sok oly kőszálakat
Kerülök, hol mások lelték halálokat.
Nézek, gondolkodom, bujdosok, reméllek,
Járok, ülök, mozgok, s nem tudom, hogy élek.
Testemben hánykódik valamely valóság;
Lélek, elme, tűz, ész, milyen világosság!
Nem tudom érteni; formája, sem színe
Nincsen, melybe létem valamit meghinne.
De mégis jól érzem küszködő munkáját,
Nem győzvéen csudálni kiterjedt csatáit;
Örökös élettel biztatgat létembe,
Ámbár raboskodik fájdalmas testembe.*

*Így az ég, föld között szüntelen hánykódva
Nyögök s majd nevetek, élvén sohajtozva.
Felettem kékellik az égnek térsége,
Reng alattam gyakran e földnek mélysége.
Örökkévalóság kiáltja lelkemet,
De halál árnyéka fedezi testemet.
Érzékenyséгимnek rabságában vagyok,
S mindenkor ezeknek kezek közt maradok.
Minden semmivé lesz, látom e világban,
S elmúlok magam is, jól érzem, voltomban.
Csak az Isten maga örökös igazság,
Többi mind szennyvedés, árnyék s mulandóság.*

E nagy önismereti vers mintegy szellemi-lelki önlélekrajzot nyújt szerzőjéről, noha inkább kérdés, mint válasz formájában. Korszerű izgalma abból fakad, hogy miközben tagadja az önismeretet, a kérdésekkel jellemzi alkatát, létmódját, életének szellemi tartalmait. Az imént idézett belátásnak (mi az ember? *életének eleje és vége kiszakadt, és soha sem kezdetiből, sem végiből nem tudja, hány levél hibázik, a valóságos kezdetig és valóságos végezetig*) költeményes mellékletét olvassuk itt, mégpedig pontosan abban a szélsőségek közt lengedező hangnemben, amely Bessenyeire olyan jellemző volt. Kezdet és vég között feszülő ívet ír le a szöveg (*merről s miből jöttem?... S elmúlok magam is*), de már az első sorok után világos, hogy sem a kezdetről, sem a végről nem nyerhetünk itt szabatos választ, s ami a kettő közé esik, arról is inkább csak a filozofikus síkon megfogalmazódó állításokból tapasztalunk valamit. A szöveg az elvont síkok egymásra teregetésétől erősödik, a félelmes lét-tájékozatlanságtól válik olyan megragadóvá. A kérdések ziháló sűrűsödése, az igék halmozódása elviselhetetlenül fűti a légkört, és mintegy felkínálja a tudatlanság senkiföldjén élő ember számára azt az állandó tartózkodási engedélyt, amely a szöveg keretét adja. De mi az, amitől ezt a darabos, lüktető, vérmes vallomást csakugyan lélegzet-visszafojtva olvassuk?

Az egyik elem bizonyára az, hogy az élet értelmének keresése a személyes lét értelmével függ össze, s úgy tűnik, annak mintegy feltétele. Itt nem pusztán a barokk-bibliai hiúságok hiúsága gondolat talál magának új alakzatot, hanem az is, hogy a szerző sem a külső elrendelésnek, sem a belső lélekirányításnak nem képes „nevet adni”. Bessenyei kényszeres – és nagyszerű – ellentétezése itt is megrendítő: érzékeljük, hogy ez az ember nem tud megállapodni egyetlen létszinten, egyetlen megállapításban, egyetlen pillanatban sem, élete nyugtalanságtól nyugtalanságig terjed (gondoljunk Szent Ágoston spirituális nyugtalanságára a *Vallomások* elején, Babitsnak *Nyugtalanság völgye* című kötetére, vagy akár Fernando Pessoa *Nyugtalanság könyve* című szédítő könyvére). Az olvasót – érdekes lélektanieszttikai törvény ez – már magának az indokolhatatlan és kormányozhatatlan nyugtalanságnak felidézése aggasztja, nyomasztja, együttlélegzésre kényszeríti. Eleve tudjuk, hogy az első sorok kérdéseire nincsen válasz, de már felzaklatva várjuk a kitérő, elterelő mellékmondatokat, amelyek az ember állapotát festik majd, mégpedig éppen abban a közérzeti helyzetben, amelyet ez az önmagunkban való járatlanság élethosszigan okoz.

Megilletődésünk másik mély oka az, hogy a vers túlságosan ingerlő mértékben alkalmazza Bessenyei fentebb elemzett módszerét, az ellentétek közt zajló részletecsetelést. Az emberi tevékenység először a közvetlen célszavak közt nyeri és veszíti el értelmét, a személyiség gazdagodik, de közben öregszi is, s miközben erőit enyészni véli, mindegyre magasodik – véli –, s kivívhat valamicske magasságérzetet, ha Isten örökös igazságára gondol. Az igék nemcsak negatívumot sugallanak, hanem azt is, hogy mindenkor felkínálkozik az életben az adott helyzet ellentéte is, és épp ezt kell kibírni, ezt a *reiner Widerspruchot*, ezt a tiszta ellentmondást, Rilke szavaival, hogy életünket beteljesítsük. Ha vissza-visszatérő elemző igyekezettel ostromoljuk e zárt képzeteket, felfigyelhetünk a mondandó biztatásaira, bölcs belenyugvást is meghaladó reménykedésére. Ha sürgetem életem haladtával a meghalást, a halál tényében találnom is kell valami életet; a megszűnés magába rejti a folytatódást is; a süllyedés kibonthatja az emelkedést. A *Holmiban* ezt adja magyarázatul: nem érték semmit e földön, mert itt minden állapot visszájára esik meg, még is úgy kell néki lenni. Vagy, s ezt érthetjük spirituális értelemben is: *Nem kíván a szegénység egyéb kegyelmet, csak hogy élelmétül meg ne fosszák, melyet magának keres.*

Ez a dialektikus eszmélet vakmerő, merészségüktől örök életet nyerő, halálos nyugalmukkal lebilincselő sorokba tud tömörödni. Ha egyik-másik sorát elszigeteljük környezetétől, észre se vesszük a szöveg korát, darabosságát, s ekkor tudjuk felmérni igazán e meggyőződés hősies értékrendjét, szuverén mozzanatát, magasrendűségét. Olvassuk el önmagában a hetedik sort: *Gyötrelmek közt vígad szívem a veremben* (és megint idéződik, persze, József Attila farkasverme...). Sírva vígad a magyar... Ez a *vígad* ige (alliterációval megerősítve: a *veremben*) közmondásos emlékezetet kölcsönöz a sornak, s igazolja azt a sejtelmünket, hogy a nagy költészet az efféle fekete-fehérből, az ilyen láthatóan rejtélyes hullámokból sodorja össze időtálló anyagát. Az ismétlésekkel, poláris feszültségekkel, lüktető kontrákkal haladó beszéd kiegészül a tökéletesen kiegyensúlyozott, higgadtan komponált megállapításokkal, s olyan benyomást kelt, mintha a vers romlatlan

anyaga helyben, azonnal gyógyítaná a romlásra hajlókat is. A súlyozott, erőltetés nélkül is megjegyezhető sorok lassítják az olvasást, míg a lendületből élő, hűledezést érzékeltető részek fékeznek, mélyítenek. Az első szakaszban huszonkét igét, igei származékot számlálunk – az igekészlet a motorja az egész versnek, nem is ismerek még magyar verset ilyen magas igei rátával –, s ez a tempó szinte megtiltja az időzést a csodálatosan szivárványló szellemi tartalmaknál. Az igék örültsége, eszeveszett vágatása nélkül csakugyan, belátjuk, nem volna ilyen reszketető ez a költemény... de hogy a kijelentések milyen eredetiséget tükröznek, azt csak a lassú, majdnem álmos rárévedés teszi nyilvánvalóvá. Minden nekifeszülés veszteségbe torkollik itt, és minden kudarc tartogat számunkra valami kis titokzatos meghosszabbodást – rendben, ezt értjük, kapiskáljuk már az első sorokban. Még a veremben is képes vigadni az ember, ki gondolná. A mélységből kiáltok hozzád, Uram: ez a gondolat tanította meg ezredekgig túlélni a nyomorult emberiséget.

De van ebben a versben egy másik, sietősen említett lélektani réteg is, és ez nem más, mint az elmélkedő okosság lelki következményeinek megvilágítása. A vers – a műfaj – sokszor kudarcot vallana, ha nem szemléltetné egy-egy felcsúcsosodó alakzatban a belátás egyedi következményeit. Az elvont érvelés a *személyes lírai hangfekövésben nem ismer könyörületet*, és kendőzetlenül felfedi a költő léterzetének egyéni jegyeit. Vegyük csak például ezt a torokszorító sort: *Hányszor kell érezni változásaimat? Mi ebben a fortély? Az, hogy azt mondja: az emberi félelem legmélyebb forrása a változástól való félelem. A változást magát sebnek, szinte sérelemnek, sőt sérülésnek érzi. Hérakleitosz jut eszünkbe, és Karl Popper bámulatos elemzése A nyitott társadalom és ellenségeinek első kötetében. Nem öregséget, gyengülést, félelmet, bármi más hanyatlási formát említ, hanem általában ezt: a változást. Már az a tény önmagában megdöbbentő, hogy holnap nem ugyanazok vagyunk, mint ma; és tegnap nem ugyanazok voltunk, mint akik holnap leszünk. A lélek megőrizné a régi dolgokat (önmagát is, aki szeretne megmaradni annak, ami), de létének sodrása állandóan új és új partokhoz taszítja. Régi életézés, új életézés? Hérakleitosz Balla Zsófia fiatalkori, emblematikus versében is ugyanazt mondja, mint harmadfél ezer éves töredékeiben: *Újra, csak újra megtérek. / Nem akarok más lenni (félek), / mint ami lenni szeretnék. / Ahogyan élek, az a hazám.* És ugyanazt mondja Bessenyei verssorában is. Az életben elviselünk néhány változást, amely az öregedésből, a lassú elmúlásból fakad, de hogy állandó földrengésben éljünk és szenvedjünk el minden apró vetődést, romlást, süllyedést, ez felfoghatatlan. A sor nem csupán panasz. *Alig tudhatjuk már, hányfelől szenyvedünk*, mondja a *Báró Orczynak* ajánlott versben. A sor bizakodás is (mint a *vigadás* esetén volt). Nyugtalan a lélek, míg otthonra, hazára nem talál (valahol, valakiben). Bessenyei ugyancsak az egyetemességben, az etikai tökéletesedésben véli megtalálni ezt a nyugodalmat. A *Barcsay kapitánynak (Ugyanannak)* írott szöveg kerek-perec ki is mondja a költőről: *Szállásnak szoros hely számára egy ország, / Természetben lakik, s megyéje egy világ.* A változás tehát kín és gyötrelmet kútja egyszerre, s majd talán csak az *örökké valóságban* lehetünk boldogok, mozdulatlanok.*

A második versszak folytatja a kettős életérzések megnevezését, s rögtön az elején egy pompás szerkezetben végtelen sebességgel hintáztatja a szavakat. Ez a *történetek*, micsoda furcsaság: utólag, a mai közbeszédi használatban égető időszerezést nyer, s mindenre vonatkozhat, ami csak az emberrel megtörténhet. Az talán véletlen és sorsszerű egyszerre, hogy épp ez a kifejezés támadt hirtelen sokszoros életre napjainkban, amely eddig itt bujdosott, többek közt Bessenyei versében. De az már csodálatos költői találat, hogy az ember legbensőbb iránytűjét *egy kis tűznek* nevezi, amely *vezérel*... Milyen szemérmes, magabiztos és szerény itt egyetlen lélegzet közben ez a szöveg, és mégis, ismét, fáradhatatlanul József Attila modernségét vetíti előre, alkotja meg, ki tudja, milyen arányban öntudatlanul vagy kitervelten. Ahogy a *valóság* szó (mindjárt újra találkozunk vele), úgy ez a *vezérel* is itt, Bessenyei szellemi tájkán támad örök életre, itt nyeri el azt az ingerlési együtthatót, amely majd jellemzi a jövőben, egészen napjainkig bezárólag. *Az én vezérem bensőmből vezérel!* – így fogadkozik majd a huszadik század, a *Levegőt!* című vers, így halljuk meg azt az intést, amely a hiteles emberi cselekvés kötelességére figyelmeztet anélkül, hogy parancsba adna bármit is. Itt van a *vigadás* irracionális biztosítéka, háttere, létalapja, amely akár a végtelen megfutasását is lehetővé teszi, bár semmiféle bizonyossággal nem kecsegtet. Petőfi majd azt kéri: *Sors, nyjiss nekem tért, / hadd tehessek az emberiségért valamit.* Figyeljünk: a *tér* tárgyese itt nem *teret*, Bessenyeinél pedig nem *terén* áll, hanem *térjén*. Hát így kapaszkodnak össze nagy költőink – titokzatos szóhasználati füstjelekkel – kiszemelt szavaikban. Mintha az egész költészeti folyamatban csak egyetlen költő létezne, és ő az, aki meghatározza az ihlet, a menetelés, emelkedés és célirányosság jegyzőkönyveit. Ez a kis tűz még Mallarmét is megidézi, aki azt mondta egyik harsány költőbarátjáról: *nagy tűz volt benne, hatalmas lobogás... és mégis, oly készséggel, szíves-örömezt adtam volna neki egy ici-pici lángot.* Bessenyei mintha azt sugallná: nem a sors igazgat, hanem ez a belső kis tűz, öntudatlanul, megnevezhetetlen bizonyossággal. Lehet, hogy később ezt ösztönnek? unbewusstnak? hitelességnek? fogja nevezni az értelmezők szekértáborá? Mindenesetre félelmes erővel körvonalazódik itt a lét automatizmusa és akaratunktól független hatalma.

Hogy pontosan mi a neve ennek a belső irányzéknek (mi az objektumnak arányosan megfelelő szubjektum), nem tudjuk meg a versből. *Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat,* mondja majd József Attila (*Eszmélet*). Az a *nagy darab kő, a valóság* (*Gyönyörűt láttam*) minden költőt izgat és igazgat, és némelyik szeretne szabatosan számot adni magának arról, hogy tényleg a világról ír-e, ahogyan az van, vagy csak képzetetről, kimérákról, árnyékokról. Bessenyei az objektivitás iránti sóvárgás első nagy költője irodalmunkban: életművének számtalan pontján, változatos szavakkal mondja el a *Van* (másutt: *Vanság*) iránti szenvedélyes vágyakozását (ő maga írja nagy betűvel). Magában is, magán kívül is keresi ezt a *Vanságot*, a *matériát*, ahogy ő maga mondja, és úgy érzi, sehol nem képes megragadni. Pedig tudja: *Az, ami a te Lelked-testedben, mely azon dolgoztól, melyben lakik, mindenben különböz, mégis valóságára nézve ugyanazon dolog* – írja *A Holmiban*. És hogy ez a gondolat versében is helyet kap – *a test csatáinak* leírásaiban –, az a költői hitelességének külön gondolati távlatot ad. Hogy ez a poétai szemlélet – az *Én* és a *Valóság* viszonyának mérlegelése – mennyire örök témája

a költői eszméletnek, azt bizonyítja, hogy ez a páros egészen napjainkig átítatja a költői szóhasználat elemeit, és megrendítő súllyal tudja felruházni a költeményes szövegeket. Egyetlen példát (másfelet) idézek a közelmúltból. Szíjj Ferencnek a minap megjelent súlyos verseskötetében (*Agyag és kátrány*) ugyanezeket az alapkérdéseket pedzi, mégpedig olyan szívós komolysággal, mintha létezésének azonnal megoldandó kérdéséről volna szó. A *látvány* című versében azt kérdezi, miközben egy varrógépállvány kényszerű cipeléséről ír: *Milyen törvények uralkodnak? / De hiszen én se vagyok tekintettel senkire, / se testvér, se szülő, csak a magam zavaros öröme, / és abból esetleg ha ilyen kivételek ha vannak, / de ezek sem az élet, nem az emberek, nem kötnek / engem sehová, ilyenkor sincs bennem valóság, / csak én.* Látjuk: abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy későbbi költő pontosan, a dadogás hamisítatlan, egy káptalan pecsétjével felérő erejével megmagyarázza és egy banális példával szemlélteti, hogy képtelen felfogni, magában újrateremteni és maradéktalanul tükrözni a valóságot, képtelen még csak akár szavakat is kimérni egy-egy cselekedetre, hogy az valahogy méltányos, a világ törvényeinek megfelelő és valamely erkölcsi Rend előtt is igazolható legyen. Testemben hánykódik valamely valóság: Bessenyeit is ez a modern, iránytűmentes sodródásérzet gyötri, miközben ő is érzékeli, hogy egy varrógépállványt kellene elcipelnie egyik helyről a másikra (csak ő ezt így mondja: *melybe létem valamit meghinne*). És a fél az egyhez: József Attila is ettől a világhiánytól szenvedett, de ő ezt úgy fogalmazta meg, hogy a világ benső nemléte, befogadásának kudarca, azaz (Rilke szavával) bizonyos *benső ellensúlyok* létrejöttének lehetetlensége az Én elvesztéséhez vezet. Mit is mond a *Kiáltozásban*? *Majd fogjatok le szépen; / ha majd egész valómmal kancsítok /.../ S mit úgy hívtam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom...* Vagy a *Semmiben*: *Olyan szokatlan, mint ez a pályaudvar, hogy egyáltalán nincsen semmi.* Ez, persze, szó se róla, a Bessenyei versében említett *hánykódó valóság* érzetnek végkifejlete, de mégis ugyanaz a belső tapasztalat, ugyanabban a költői hangfekvésben kifejezve. És ugyanaz a benső ürességérzet, amelyet Szíjj a *csak én* fordulattal jelez. Tudjuk, hogy ez csak verbálisan hat az előbbieik fonákjaként, valójában ugyanazt a belső tájékozatlanságot, a *nincsen valamit meghinne*-tapasztalatnak újabb változatát jelenti.

A harmadik szakasz egy hatalmas, kitágított képpel kezdődik: *Így az ég, föld között szüntelen hánykódva / Nyögök...* Hogy ne jutna eszünkbe az előzmény, a következmény? Lehetetlen. Zrínyi így beszélte el hasonló tapasztalatát: *Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó /.../ Mindenütt felyül ég, a föld lészen alsó.* Kosztolányi pedig így: *De tart a föld. Ez az enyém még, / feszül az ég fejem felett / s kítárom az örök egeknek / örök mezítlén testemet (Csöndes, tiszta vers).* Az eddig erőltetett szóbeli ellentétezés itt, e roppant látomásban költői alaptapasztalattá emelkedik, s az embert a kozmikus terek összekötőjévé magasítja, nemesíti. Eddig a töredékes önismeret hatásos részletezését hallottuk, most ellenben hirtelen valami fesztelen fordulat, poétai szárnyasúhintás mégis a világegyetem gondoskodó illúzióját veti fel a szövegben, és óriási távlatba helyezi az egész költeményt. Mintha egy anya hívná gyermekét, úgy fogalmazódik az ötödik sor: *Örökkévalóság kiáltja lelkeket* (figyeljünk: a *valóság* szó visszatért, de az örök jelzővel összeforrva; ez a külső és magas valóság az igazi *Vanság*, amelyből bennünk édeskevés van). Érdekes, hogy

Kosztolányi, aki verseiben agnosztikusnak érzékelteti magát, ugyancsak felbukkan az *örök* jelző, mégpedig kétszer is, és a *testre* vonatkoztatva. Örök a test? Vagy csak: örökké meztelen? Ki tudná. Itt, Bessenyeinél mindenesetre úgy tűnik, mintha az örökkévalóság igényelné a lelket, de bőrtönét, a testet meghagyná a földi véletleneknek. Milyen csodálatosan tapintatos, a készséggel elismert nem tudásból fakadó képzet ez a *kiáltja* szó. Mit *jelent* ez? Azt hiszem, csupán annyit: hiszünk abban, hogy a lélek útja nem szakad meg. Egyébként minden semmivé lesz, minden anyagiság. A három idősíki még az igékben is testet ölt: *lész, elmúlok, voltomban*. Úgy érzem, a befejezés inkább önbiztatás, hitbéli fogadkozás, etikai szóhasználatallal megerősített (helyettesített) állítás, mintsem valamely mélységes hitnek kifejeződése. Isten megjelenése itt inkább lemondást, beletörődést érzékeltet, semmint hitet vagy vigaszt. Ha volna más szavunk a világon és életem kívüli objektív fellebbvitelre, mint Isten, aki egyszer mindenkivel megismerteti majd a kozmosz igazságát, Bessenyei azt választotta volna. Így inkább a befejezés esztétikai súlyát, Isten esztétikai szerepét csodáljuk meg az utolsó sorpárban, s valójában a mindent bevégző mulandóság állapotrajzának tekintjük a verset.

Amelyet elemeztünk, hit és hitetlenség közt ingadozó ember verse. Egy napnál okosabb, szabad elme műve, akit ezer kétely szoktatott le arról, hogy a személyes Istenben, feltámadásban, örök életben, égi vagy földi igazságtételben higgyen, és hite bizonyosságot szolgáltatson neki ég és föld között. *Láttam azonban hívő embereket is haláloktól rettegni, nyavalyájokban hánkódni, békétlenkedni, s jövődő boldogságok felől kételkedni. Aki nem hiszen, senkitől nem fél, semmit nem remél.* Világos beszéd *A Holmi* elejéről. Továbbá: *De mond meg, hogy lelkemnek csupa okoskodásával, mimódon láthassam meg a természetben, hogy testemnek rothadása után, hamvaim végre ösztötapadnak, tőlem, mint gyertya lángja, eltűnt lelkemet visszanyerik, és magokat még élő testemnek képiben a magos egekre valahova, örökké való öröme s életre felemelik. Nincs e csudának elhitére sem érzés, sem gondolat a csupa természetben.* Bessenyei György önmagához írott költeménye, mondhatnám, egy szellemi ébredés álmaihoz hasonlít. Megvesztegető élességgel, önlélekrajzi hitellel ábrázolja a matériába zárt lélek hánykódását, miközben egyre távolodik a világon kívüli esetleges tényállások feltételezett ismeretétől. *Minden nappal, amit élsz, / több, amiről nem beszélsz,* mondja Dsida egyik versében (*Pasztell*). Egy ilyen pillanatsor jegyzőkönyve ez a csodálatosan szókimondó, őszinte vers.

Írója még az égben vesz lélegzetet, de értelme a föld közelében van, ott, ahol egy életem át járnia kell az emberek között.

Schiller Róbert

Három vers bölcs zenéjéről

Lovakról és verslábakról

Sok a ló a magyar lírában. Balassin kezdve, aki hazáját, barátait elhagyva egy egész versszakon át búcsúzik rárószárnyon járó hamar lovaitól, Nemes Nagy Agnesig, aki átöleli a ló nyakát, „mert végül semmi sem marad, / csak az angyalok s a lovak”. És aztán mennyien a két vers közt eltelt négy évszázadban! Hasonlat, szimbólum, hivatkozás, hangulat, úgy látszik, sok mindenre alkalmas a ló, már azonfelül, hogy lovagolni is lehet rajta.

Például Berzsenyi lovai, ezek a szinte mindig sebesen ügető, hősi állatok. Ilyen sorokat lehet találnunk róluk: „A nyihogó paripák szökését / Bátran vigyázom” (A magyarokhoz – 1807), mert ilyen a mi virtusunk. Ám ifjaink elfelejtettek „Gyors paripán leragadva szökni” (A magyarokhoz – 1803), mert elpuhultunk máig. „Akár szilaj mén vért s hadi port dagaszt / Alattad a megtört csatarend előtt” (Gróf Festetics Lászlóhoz), akit azért csodálunk, mert nagy elődeihez és rangjához „magasítja lelkét”. És végül a búcsúzó óda, a Gróf Mailáth Jánosnak írt, ahol azt reméli, hogy Széchenyi, akinek „hős / Hágdozatit, lova könnyű győztét” hallja, már utat és célt teremtett, „[m]ely újra szülje a lerogyott magyart”.

Ezek a versek nemzeti sorskérdésekről beszélnek – Berzsenyi nyelvén ebben a hangfekvésben szól a hazafias óda. Mindegyik idézett vers formája ugyanaz: alkaioszi versszak. Ha ezzel a formával találkozunk magyar versben, óhatatlanul *A magyarokhoz* büszkeséget sugalló vagy nemzethalált rettegő sorai idéződnek fel. És a gyakori utalások a lóra? A lovas nemzet önképe fejeződik ki bennük? Mélyebb és felkészültséget meghaladó elemzés helyett maradjunk a megfigyelés mellett: óda – alkaioszi rend – lovak, így beszél a nemesi nemzet önmagáról, legnagyobb költője szavával.

Alig egy nemzedékkel később már elhalóban ez a hang. Az antik metrumot egyre inkább kiszorítja a rímes időmérték, és ezzel együtt (mi az ok és mi az okozat?) új képek, szimbólumok jelennek meg. A harmincéves Kölcsey egy verse még alkaioszi rendben szól, meg is jelenik benne az ősök hadi dicsőségét idéző paripa: „A büszke ló szökde, nyihog, fűv, / A lovag ül diadalmi tűzzel” (Rákos). De később a *Himnusz* meg a két Zrínyi-vers már se az antik formát, se a ló képét nem ismeri. A fiatal Vörösmarty antik hexameterekben idézi fel a régi dicsőséget, de a kaca-

gány, kopják, zászló között szinte lényegtelen pozícióban száguldanak a lovak. Hogy később, például a *Szózatban*, a *Liszt Ferenc* ódában, a *Fóti dalban*, vagy akár a szabadságharc idején keletkezett *Harci dalban*, ahová pedig Berzsenyi szelleme mind szívesen beilleszthetné, lóról szó se esik – se nyargalás, se nyihogás.

Nem akarhatok egy lóról szóló magyar líratörténetet összeabdálni. De Ady Endrére ebben az összefüggésben képtelenség nem gondolni. Az ő lovai beügetik az egész költészetét. Kezdve az *Új versek* egy fontos versszakán: „*Ha láttok a magyar Mezőn / Véres, tajtékos, pányvás ménet; / Vágjátok el a kötelét, / Mert lélek az, bús magyar lélek*” (Lelkek a pányván), és az ugyanebben a kötetben feltűnő másikon: „... *hisz vágat utána / Egy vad mén: a Láz.*” (Rettegek az élettől) már nyilván látszik, hogy nem harci paripákról, nem dicső múlttól van szó. A *Vér és arany* kötetben egy teljes vers, *Az én koporsó paripám* mossa össze a vérbaj, a halál és a lovaglás képeit. Az *Ős Kaján* is „paripásan” jelenik meg, és a vers végén „kap paripára” megint, otthagya az asztal alatt elnyúló, hűlt testű költőt. A *Gond* elől a minden versszakban újra meg újra megszólított csodaló hátán akar elmenekülni (*Futás a Gond elől*). A Halál is ló képében közeledik a költőhöz: „*Patkótlanul felénk, felénk / Ügetnek a halál-lovak*” (A Halál lovai). Egy helyen nem a költő beszél, hanem a rettegő ló szólal meg: „*S a rossz uton, mert minden ellovan, / Felüti néha fejét a lovam / És megkérdi, míg szép feje kigyúl: / Hát mi lesz ebből, tekintetes úr?*” (A ló kérdez). (A kérdést a ló 1913-ban tette fel; azóta már hibátlanul lehet neki válaszolnunk.)

Ezek az állatok retteneteseek, leggyakrabban félelmeket, betegséget, halált hordoznak. Nem kívánnék teljességre törekedni ebben a felsorolásban. Igaz, van a kései lovak között legalább egy vigasztaló is: „*De ülted szebb lóra az embert, / Hadd vágatsson tovább*” (*Új és új lovat*), olvashatjuk *Az utolsó hajókban*.

Már évszázados a vita az Ady-versek ritmusáról. Ezt a hatalmas anyagot áttekinteni nem is tudhatom, nem is akarhatom. Ady gazdagon használja a magyar nyelv adottságát a biritmizálásra: a hangsúlyos és időmértékes lejtés egyidejű megjelenésére, amellyel antik sorok versemléke és időnként metrikai archaizálás is elegyedik. Ez a bőség bizonytalannal nehezen enged klasszifikációnak és a tankönyvek rendszeretetének. Abban egyességet lehet találni a kutatói vélemények között, hogy a ritkábban előforduló, tisztán hangsúlyos versek mellett számra a jambikus lejtésűek az uralkodóak. A jambusokat persze gyakran váltja trocheus, futamítja daktilus. Néha szapphói sorokat is hallanak az elemzők. Ebben mintha Babits, Horváth János és a nagy statisztikai anyaggal dolgozó Szilágyi Péter nézetei között nem lenne eltérés. Az előzőekben idézett Ady-verseket Szilágyi mind jambikus lejtésűnek ítéli.

Azt a közismert, nagy verset, amelyről beszélni szeretnék, éppenséggel „zökkenésmentesen, simán folyó jambusversnek” hallja. A vers nem lóról szól, hanem lovasról. Hósi múlttól, diadalról nincsen benne szó.

Az eltévedt lovas

*Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.*

*Hol foltokban imitt-amott
Ős sűrűből bozót rekedt meg,
Most hirtelen téli mesék
Rémei kielevenednek.*

*Itt van a sűrű, a bozót,
Itt van a régi, tompa nóta,
Mely a süket ködben lapult
Vitéz, bús nagyapáink óta.*

*Kisértetes nálunk az Ősz
S fogyatkozott számú az ember:
S a domb-kerítéses síkon
Köd-gubában jár a November.*

*Erdővel, náddal póre sík
Benőtteti hirtelen, újra
Novemberes, ködös magát
Mult századok ködébe bújva.*

*Csupa vérzés, csupa titok,
Csupa nyomások, csupa ősök,
Csupa erdők és nádasok,
Csupa hajdani eszelősök.*

*Hajdani, eltévedt utas
Vág neki új hináru útnak,
De nincsen fény, nincs lámpa-láng
És hírük sincsen a faluknak.*

*Alusznak némán a faluk,
Multat álmodván dideregve
S a köd-bozótból kirohan
Ordas, bölény s nagymérgű medve.*

*Vak ügetését hallani
Hajdani, eltévedt lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.*

Nem vonom kétségbe, hogy könnyen olvasható jambikus lejtésűnek, bár tiszta jambusi sort csak egyet találni, az 5. szakasz 3. sorát. Szabályosan váltakoznak benne a nyolc és kilenc szótagos sorok. De én más zenéjét is hallani gondolom a versnek. Ideírok egy Berzsenyi-sort, egyet a versszakot záró rövid, tíz szótagos alkaioszi sorok közül. Ezt például:

Véreidet magadat tiportad
- UU - UU - U - -

Hasonlítsuk ezt össze az Ady-vers egy nyolc szótagos sorával:

Vak ügetését hallani
- UU - - - U -

Az első szótagot hosszúnak tekintem Horváth János nyomán, aki szerint a szóhangsúly megnyújtja a szótagot (ezt ugyan Szilágyi tagadja, de azt hiszem, a hallás Horváth pártjára kel.) Vagy válasszunk egy másik sort:

Hajdani, eltévedt utas
- UU - - - U -

Ez lábról lábra, szótagról szótagra megegyezik az előbbi sorral. Hasonlítsuk ezt a két sort össze a rövid alkaioszi sorral! Két szótaggal rövidebbek az Ady-sorok. Cseréljük az alkaioszi sor második daktilusát spondeuszra, ettől a láb három mora hosszúságú marad, csak a szótagok száma csökken eggyel. Ha még

a sor utolsó (hosszú) szótagját is elhagyjuk, előttünk áll a nyolc szótagos Ady-sor, ahogyan a fenti két példa mutatja. A transzformációt így lehet jelképezni:

- U U - (U U) - U - (-) alkaioszi
(-) (Ø) Ady

Természetesen nem szabad ezt a ritmust mindegyik rövid sorra ráerőltetnünk. Képtelen dolog volna azt állítani, hogy minden rövid sor ilyen – annyit azonban el lehet ismernünk, hogy vannak ilyen rövid sorok is, és van még néhány további, amelyek többé-kevésbé megfelel ennek a formának.

A kilenc szótagos, hosszú sorok lassan fejlődnek, alakulnak a versben előrehaladva. Az első versszakban könnyen lehetne őket három ütemű, ütemenként három szótagos sornak tekinteni. A harmadik versszak második sorát már aligha lehet hangsúlyosnak hallani:

Itt van a régi, tompa nóta,
- U U - U - U - U

ahogyan a negyedik versszak utolsó sorát sem:

Köd-gubában jár a November.
- U - - - U U - -

Ezzel teljesen azonos lejtésű a nyolcadik szakasz második sora:

Multat álmodván dideregve
- U - - - U U - -

Az utolsó versszak második sorában aztán tökéletessé válik az antik hangzás:

Hajdani, eltévedt lovasnak
- U U - - - U - -

Ez a sor a rövid alkaioszitól mindössze abban különbözik, hogy a második daktilus helyett spondeus áll – hárommorás marad így a láb, csak a szótagszám csökken eggyel. Mindössze szórendjében más ez a sor, mint az első versszakban álló párja. Ettől a csekélyke változástól lesz a népdalból óda.

Megint nem állítom természetesen, hogy mindegyik hosszú sor így ritmizálható, látni (hallani) lehet azonban, hogy vannak ilyen sorok. És látnivaló az is, hogy milyen módon törnek ezek a sorok a hangsúlyostól, egyes jambikus változatokon és az alkaioszi sor szabad variációin keresztül, az utolsó versszak alig észrevehető módon lassított, szigorú antik formájáig.

Rettegés a nemzetért és lidérces félelem szüli az új ódát. A lovak nem szökellnek a viadalban, vakon ügetnek a fagyos mezőkön. De Berzsenyi hangját halljuk. A költő titkolhatja ómódi megrendülését. Verse zenéje elárulja.

Sejtelmesen deákos

Az irodalomtörténet-írás úgy sejtí, Arany János négyes rímű négysorosa, a *Sejtelem*, ezzel a címmel a második vers, a költő utolsó alkotása. A korábbi kiadások két másik, rövid verssel együtt Évnapra gyűjtőcím alatt közölték. Azt, hogy nem pusztán megírásának időpontja avatja az életmű zárókövévé, csak később ismerték fel. Legutóbb Dávidházi Péter írt nagy tanulmányt róla (Holmi XXI. 1326, 2009. október). Ebben az írásban ez a négy sor úgy tűnik fel, mint a magyar költészet sugárnyalábjainak gyűjtőpontja: összegyűlik benne mindaz, amit halálról, túlvilágról, az élet folytatásáról korábban írtak, és széttart belőle minden, amit azután írni fognak. Ehhez a munkához aligha lehet bármit hozzátenni. Legfeljebb ha mellé lehet. Ha esetleg – talán megbocsátható képzavarral – a fülünkre hallgatunk. Erről a szövegről van szó.

Sejtelem

*Életem hatvanhatodik évébe
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi rakott csűrébe,
Vet helyettem más gabonát cserébe.*

A verset általában hangsúlyosnak halljuk. A lejtés, az első sor 3/5/3 tagolása, majd a szabályosabbnak ható 4/4/3 elosztás, természetesen népdalt idéz. Dávidházi, Sík Sándor tanulmánya nyomán, *Az Alföldön juhászlegény vagyok én*, vagy a *Szathmáriné háza vége lekopott* kezdetűekre gondol példaképpen. Nekem inkább a *Kifeküdtem én a magas tetőre* kezdetű jutna az eszembe. Főként talán azért, mert ennek a dallama megegyezik Tinódi egyik históriás énekéével, az Eger viadaláról szólóval. Amely természetesen négyes ragrímeket alkalmaz, akárcsak a *Sejtelem*. Azzal az Aranyhoz méltó különbséggel, hogy ugyan nála is négy, azonos alakú határozó a rímző, a határozók fajtája azonban különbözik. (A fajták nevével hadd maradjak adós.)

A sorok azonban helyenként, főként, ha hangosan olvasunk, arra csábítanak, hogy időmértéket is halljunk bennük. Akár kottázni is megpróbálhatjuk. Az első sornak ez a képe:

—U— ——UUU— ——

Ez bizony majdnem hibátlan sapphói sor. Akárcsak Berzsenyinél: *Partra szállottam, levonom vitorlám*. Épp csak az antik minta nyolcadik hosszú és kilencedik rövid szótagja cserél helyet Aranynál. Most azonban eljiedek egy percre. Arany írja egy levelében: „[Greguss] legutolsó közleménye indított mosolygásra, hogyan erőlködik az Egri leány III. szakaszát sapphó-mértékre húzni. Való, hogy van némi hasonlat...” Nyilván nem akarom én az Ó versét nálánál jobban hallani. Bátorításul azonban talán Király Györgynek Babits Dante-fordításáról írt bírálatára gondolhatok. Király a ritmikai gazdagság példáját látja abban, hogy a szövegben a jambikus lejtés néha sapphói sort idéz. Általában is, jambikus sort nemritkán lehet sapphóinak hallanunk. Így tehát akár háromféle ritmus: magyaros hangsúlyos,

nyugat-európai és antik időmértékes zene egyszerre szólal meg az Arany-vers első sorában.

A népdal azonban nem ereszt el ilyen könnyen. A második sornak ilyen lenne a képe, ha skandálni akarnánk:

U—UUU— — — — —

Ebben már a biritmizálás vagy poliritmizálás iránt érzett szerető elfogultság se érezhet semmilyen antik metrumot vagy nyugat-európai verslábát. Itt eltagadhatatlan a 4/4/3 ütemű hangsúlyos tagolás.

A harmadik és negyedik sor azonban megint csak arra csábít, hogy – összezengetve a magyaros ritmussal – antik verset is halljunk bennük. Ilyen ennek a két sornak a metrikai ábrája:

UUU— | —UU— — — —
—U— — | —UU—U— —

A harmadik sor első szava, a negyedik első két szava egy-egy három szótagos, hangsúlyos ütemet alkot. Azonban a függőleges vonallal jelzett helytől megint latinul szól a vers zenéje: a harmadik sor vége csak egy szótag hosszúságában tér el az alkaiosi tízes második felétől, a negyedik sorban pedig a vonal után álló hét szótag a sor hibátlan második felét alkotja. Azonban egy barátom figyelmeztetett arra, hogy a negyedik sort ugyan szívesen ejtjük úgy, ahogy itt javaslom, a harmadik azonban csak-csak hangsúlyosnak akar hallatszani. Így igaz, és gondolom, a mondat hangsúlyában áll a különbség. A harmadik sorban a három hangsúlyos ütem egy-egy szónak felel meg.

Ilyen a tökéletes alkaiosi tízes, ennek a függőleges vonal utáni részét hallom ki a sorokból:

Össze se | a' cselefindi Cyrust
—UU | —UU—U — —

Ez a sor egyébként a *Hic in reducta valle* kezdetű Horatius carmenből (I. 17.) való, Arany töredékfordításában, a nyolcvanas évek tájáról, tehát valamikor a *Sejtelem* idejéből.

A vers ritmusában egyszerre, egyetlen lélegzetvétellel jelenik meg a kissé hányaveti zenéjű népdal és az ünnepi latin óda. A zene így talán magasztos, vagy magasztos is, de Aranyt iróniája a végső úton se hagyja el – a rím rácáfol a metrumra. Az első három sor lassan lépő spondeusos rímeit a negyedik sorban egy vidám jambus váltja fel, úgy hárítva el az elérzékenyülés veszélyét, akár csak egy méltóságteljes gyászbeszédben a találó anekdota. A vigasztaló vidámságot még a hangalak is szolgálja: ha szabad verstani anakronizmussal élnem, ez bizony (három szótagosnak tekintve a rímeket) kancsal rím a javából.

Gyűjtőpont ez a négy sor. Úgy tetszik, gyűjtőpontja a magyar ritmus minden fényének is.

A geometer prologja

„*Mi a mennydörgő! Hogyan illik a / Költészethez az aritmetika?*” kérdezi felháborodva Vojtinát az öccse, Andris. Igaz is, hogyan! És ha éppen matematikáról szólna a vers? Ennyire vadat Vojtina se merészel, ő csak a ritmus tudni és érezni való törvényeire szeretné megtanítani a szerencsétlen műkedvelőt. Hát ha még valami szigorú formára szorítaná!

Szonettre például. Az ugyan nem ritmusában, de rímelhelyezésében követel szinte matematikushoz méltó fegyelmet a költőtől. Ahogyan például Babits dolgozott – váltogatva versről versre a forma gazdag lehetőségeit, de vasszigorral ragaszkodva aztán a kiválasztottnak a hagyomány megszabta vagy ő maga felállította szabályaihoz. Amitől, azt állítja, a vers „*mind ügyesség*” lesz, olyan, ami „*bár nem őszinte, / nem komédiás*”. Azt sugallja ezzel nekünk, hogy a szigorú forma semmit el nem árul a költőről, azon túl persze, hogy látjuk, jól érti a mesterségét? Aligha, hiszen a formát tekinti a szívét lezáró aranykulcsnak, és a „*rokon*” olvasónak az a dolga, hogy ennek ellenére értse meg, fejtse meg a költő szándékát, érzéseit.

Babits szonettjei, akár az eredetiek, akár a fordítottak, nagyon szigorúak a rímek elhelyezésének dolgában: az első két kvartett keresztírmes, *abab, abab*, amilyen *A lírikus epilógja* és a *Festett cél, pusztá semmi*, vagy ölelkező rímű, *abba, abba*, mint az 1910 januárjában a *Nyugat*nak ugyanabban a számában közölt három vers, a *Szonettek*, Arany Jánoshoz és Héphaisztosz. Ebben a sorozatban negyedikként, csekély eltéréssel, a *Homérosz* első kvartettje ölelkező, a második keresztírmes. Ahhoz azonban ragaszkodik a költő, látjuk a képletekből, hogy a két kvartett rímei megegyezzenek. Itt nem enged semmi lazítást, kivételt.

Másfél évvel a négy utóbbi szonett után közli a *Nyugat*ban a *Bolyai*-szonettet. Ez elé mottó is illeszt Bolyainak egy leveléből, amit az apjának írt: „*Semmiből egy új, más világot teremtettem.*” Ez az ujjongó mondat azonban egy hosszabb bekezdés közepén áll. Az elején azt írja, hogy a párhuzamosokról tervez egy munkát; „*ebbe a pillanatba nincs kitalálva, de az út, melyen mentem, csaknem bizonyosan ígérte a cél elérésit, ha az egyébiránt lehetséges; [...] most többet nem szólhatok, csak annyit:*” és itt következik aztán a Babits idézte, büszke mondat. Világos, hogy Bolyai egy megkezdett munka prologusát küldte az apjának. Amely munka, jól tudjuk, sikeresnek bizonyult, és valóban a geometria új világát tárta fel. Babits nagyon alaposan foglalkozott Bolyai munkájával. Nem ismeretterjesztő szövegeket olvasott róla, nem is a fordítását vette kézbe, hanem eredetiben olvasta. Akárcsak az *Aeneist*. Az *Appendix* esetében se adhatta alább. Ilyen mély ismeret birtokában természetesen pontosan tudta és értette, Bolyai gondolatainak egyik legfontosabb következménye az a felismerés, hogy Euklidész geometriája csak egy a lehetséges geometriák közül. Az út, amelyen a geometer ide eljutott, a párhuzamossági axióma vizsgálata volt: kimutatta, hogy létezik olyan geometriai rendszer, amely szerint egy egyeneshez egy rajta kívül fekvő ponton át több párhuzamos is húzható. Hétköznapi gondolkodásunk a párhuzamosok dolgában tehát felületes, meg tudjuk haladni ezt a korlátolt képet.

Bolyai ujjongó örömről szól a vers: arról az új világról, amelyet azon a módon tárt fel, hogy feleslegessé tette Euklidész párhuzamossági axiómáját. Erről a módról a vers semmit nem ír. Szó erről hallgat. De a forma beszél róla. Mert a kvar-tettek rímelésének párhuzamosságát elveti (feleslegesnek látja?) a költő: az első kvartett *abba* rímképletét a második kvartett *bccb* képlete követi. A forma megtöri a párhuzamosság szigorú szabályát. A versre se érvényes az, ami a geometriában érvényét veszítette.

Milyen boldog ember a géométer és milyen boldogtalan a költő! Írjuk egymás mellé a *Lírikus epilógja* és a *Bolyai* szövegét!

A lírikus epilógja

*Csak én bírok versemnek hőse lenni,
első s utolsó mindenik dalomban:
a mindenséget vágyom versbe venni,
de még tovább magamnál nem jutottam.*

*S már azt hiszem: nincs rajtam kívül semmi,
de hogyha van is, Isten tudja hogy van?
Vak dióként dióban zárva lenni
s törésre várni beh megundorodtam.*

*Bűvös körömből nincsen mód kitörnöm,
csak nyílam szökhet rajta át: a vágy –
de jól tudom, vágyam sejtése csalfa*

*Én maradok: magam számára börtön,
mert én vagyok az alany és a tárgy,
jaj én vagyok az ómega s az alfa.*

Bolyai

*Isten elménket bezárta a térbe.
Szegény elménk e térben rab maradt:
a kapzsi villámölyv, a gondolat,
gyémántkorlátját még csak el sem érte.*

*Én, boldogulván azt a madarat
ki kalitjából legalább kilátott,
a semmiből alkottam új világot,
mint pókhálóból sző kötél a rab.*

*Új törvényekkel, túl a szűk egen,
új végtelent nyitottam én eszemnek;
király gyanánt, túl minden képzeten*

*kirabolván kincset a képtelennek
nevetlek, mint Istennel osztozó,
vén Euklides, rab törvényhozó.*

A két első versszak panaszkodó és ugyanazt panaszolja. Mindkét versben egy rab szólal meg: az egyikben a költő személye önmagában, a másikban a géométer elméje a térben raboskodik. De a következő versszakban fellobban a különbség: a költő egy diónyi börtönben vakoskodik – a szöveg szerint a dió a vak, láttató enallagé világítja meg a sötétség reménytelenségét –, a géométer azonban *kilát* (Babits tipográfiája kiemeli a diadalmas szót, a látást), és elméjéből szőtt kötélnek menekül börtönéből. A költő tehetetlenül vár arra, aki feltöri egyszer talán a börtönét és csak vágyának nyilait lődözheti kifelé. A géométer új törvényt szab, királyként lesz a képtelennek (az el nem képzelhetőnek, csak tudhatóknak) az ura. A költő önmaga börtönében raboskodik mindörökké. A géométer Istennel osztozik a végtelen tudáson. Ki akarná a költő sorsát és ki nem a géométerét?

Ó, mért nem lettem én muzsikus? – kiáltott föl Babits néhány évvel a Bolyai-szonett után. Az idemásolt két vers tanúsága szerint a szellem jegesebb tájékai után se vágyakozott kevésbé.

Tandori Dezső

Köznap és egzisztencialitás

szeretettel Füzinék (60)

Az egzisztencialitás
tematikátlan.

De akkor: „szeretettel” ...
ez nem egzisztencialitás?

Laci, ilyenekről is
beszélgettünk sokat.

Blokk, füzeteimből

Pld.
Ez volt:
már,
de még nem

Vagy:
még,
de már nem

Akkor mikor melyik?

A „sokas” nyelv/én

Bezártam.
Nyitva vagyok

V. Bezártam:
nyitva vagyok.

V. Bezártam,
nyitva vagyok.

Fodor Ákos motívumára

3 negatív szó
nincs
semmi
baj

TD. változatok
nincs.
semmi
baj.

nincs semmi.
baj.

Moz(a)ik

Nem tartom
értelmét.
Nem értem
tartalmát.

Már csak
a szuperzszenialitás
megy.
Már csak a szuperrealitás
megy.

A megy egyikből se.

Moz(a)ik

Már a seggemet
sincs kedvem
felemelni.
Max. a fejem.

Üresség, ha semmi feladatom
nincs. Teher, ha van.
Ha mi van? Mikor is
mi van? Ha „ha” van,
nincs semmi? Ezen túllenni?

Moz(a)ik

Nem vagyok családó.

Nem vagyok magánzó.

Semmilyenező

se vagyok?

Semmilyenező

vagyok?

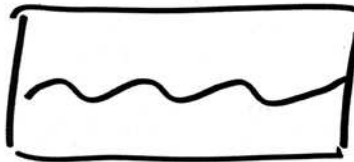
Ld. később: szintézis-e

a szintézés?

Moz(a)ik

Abstrakt abstrakt

Hierarchizációs szintézés

A folyadékban csak
a szintézést lehet

szóron megírni.

Moz(a)ik

Nincs kedvem.

Kincs nedvem.

Kedv nincsem.

Nedv kincsem.

*

révész észérő vérész

észóér évrész vészér

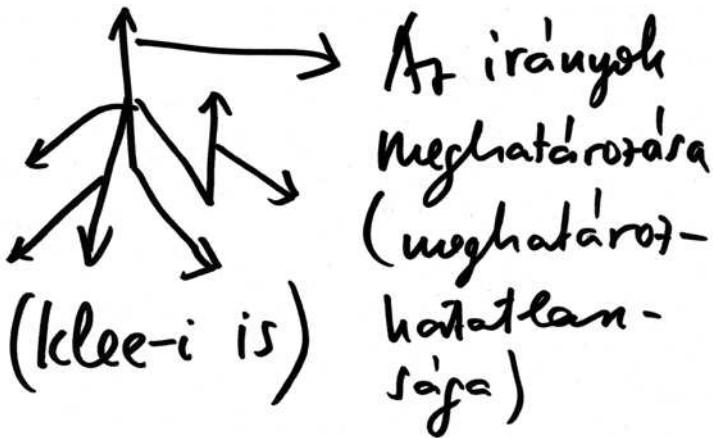
részév mi hova

visz át

Moz(a)ik

Valami hatalmasat

találtam fel (le):

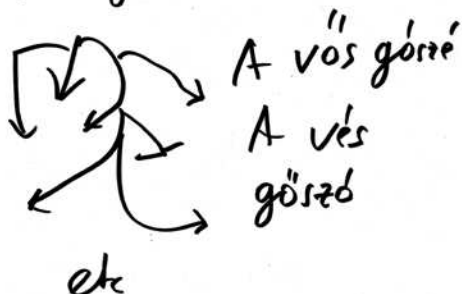
„HA HALDOKLOM, EZT

SUTTOGOM”

(Kosztolányi)

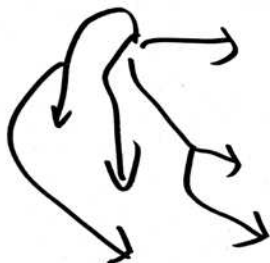
Not(a)ik

A végző szó

Értelmezés kérdése
(Vagy ellenkezőleg)

Határozd meg
az irányokat!

A szó^s gő^v ?
A szó^s gő^s ?
v. más, pontatlan?

Moz(a)ik

*A szándékkal
mit kezdjek?
Csak úgy!
A kezdéssel
mit szándékozzak?*

*Szándékhúzó kutya!
Kutyahúzó szándék.*

Moz(a)ik

*Már ez is, hogy
Wittgenstein
(„Amiről nem lehet
beszélni” etc.):
Önellentmondás:
Ha már ezt is csak mondom.*

*

*Benyitottam.
„ZÁRVA VAGYOK!”
láttam bent táblám:
táblás ház vagyok.*

Például

*4 negatív szó
Fodor Ákosnak:*

*senki
nem
tud
semmit*

Moz(a)ik

*Például. $\sqrt{\quad}$
 $\sqrt{\quad}$ Etc. Ismétlődik.*

*

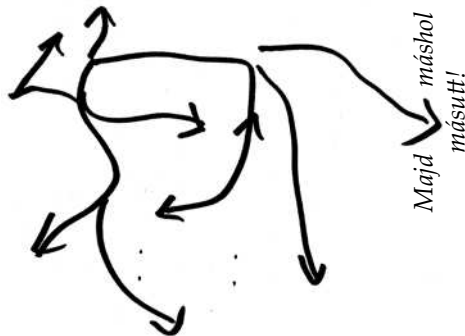
Ki (volt) Kosztolányi?
Nem tudom.
Ki (volt) Kosztolányi?
Egyebet se tudok. (?)

*

Mégis fontos

Az irányok meghatározása
végül mégis azért pld.
a vasúti közlekedésnél
fontos!

figura, kifejező

Végül rögtön

Végül akkor se
csináltam semmit,
ha bármit csinálok,
akkor már
jobb, ha rögtön
nem csinálok
semmit. Mit csináljak?

(Változtatgatható)

Ferdinandy György

Határesetek

1.

– Kaptam egy levelet – mesélte íróbarátom. – Egy apa kért meg, hogy olvassam el a lánya kéziratát. És persze, hogy szerezzek kiadót neki.

– Ebben eddig nincs semmi különös. Ilyen leveleket én is tucatszám kapok.

– Hallgass végig – kérte barátom –, érdemes. Szóval a kézirat nem volt se jobb, se rosszabb, mint a többiek. A lány skizofrén, és megpróbálja kiírni magából a szorongásait.

Mi mást tehettem, írtam egy ajánlásfélét. Amolyan recenziót, mintha már megjelent volna a szöveg. Másképp nem kaptam volna honoráriumot. (Itt, mondanom sem kell, a két skribler összevetett.)

A folytatás nem lepett meg. Az apa nyilván valamiféle mennybemenesztésre számított.

– Sajnálom – válaszolta –, hogy ilyen lesújtó vélemény fogalmazódott meg önben. Tudhattam volna, hálátlan dög minden szerelmes apa.

– Ennyi! – legyintett barátom. – Csakhogy nekem – úgy látszik, öregszem – menet közben sok minden eszembe jutott. Szóval nem untatlak?

Megnyugtattam.

– Hát, hogy is mondjam, számomra valamiképpen rokonszenves lett ez a lány. Végül is az írás öngyógyítás. Az ember kiírja magából a nyomasztó, a fájdalmas dolgokat. Igazam van?

Közöltem vele, hogy ezt én is így gondolom.

– Még az is megfordult a fejemben – tűnődött barátom –, hogy hátha – ahogy ez a lány mondja – én is „a hozzá hasonlókhoz”, és nem a „másik oldalon állók” táborába tartozom.

– Nem túlzol? – mosolyogtam. – Ez a mi mesterségünk egész (egészséges) embert kíván. Türelmet, kitartást. Egy sor olyasmit, amivel a legtöbb pszichopata nem rendelkezik.

– Figyelj csak! – mondta kollégám. – Találtam abban az írásban nagyon is rám illő részleteket. Például, hogy ha nem megy a munkám, mint minden *borderline*, én is azonnal önmagam ellen fordulok.

Mindezt persze én is jól tudom. Írás közben én is önmagam legnagyobb ellensége vagyok.

Nevettünk.

– Egyszóval – állapítottam meg –, ez a te hogyan is monddod? *bordélylányod* elgondolkoztatott.

– Ha csak ennyi lenne! – felelte a jó barát. – Mert hát – kapaszkodj meg! – ez a beteg gyermek péntek este megjelent. Úgy, ahogy mondom: teljes felszerelésben, személyesen.

És itt kezdődik az én történetem.

2.

– Szóval – folytatta barátom –, mint mindennek, ennek a találkozásnak is előzménye van.

Aznap este erőnek erejével valami nagyáruházba cipelt volna a feleségem. Kinézett magának egy méregdrága (és teljesen fölösleges) bútordarabot. Éppen valami kifogáson törtem a fejem, amikor megszólalt a telefon. A főiskola hívta, baleset történt, és egy katalán lány volt az áldozat. Tolmácsolni kellett, de senki sem beszélt katalánul a tagozaton.

Úgyhogy – micsoda megkönnyebbülés! – Mari elrohant. Nem sokkal később még felhívott: kórházról kórházra szállítják, de sehol sem fogadják be őket. A lánynak egyébként kutya baja van.

Éppen egy félidő ment le a meccsből, amikor asszonykám beállított.

– Az úgy volt – mesélte nevetve –, hogy a fakultáson megijedtek a pedagógusok. Laurita nem tudta elmagyarázni, hogy mi történt. Hol sírt, hol nevetett. Kihívták a mentőket, és csak azután gondoltak Marira.

– De hát – faggattam –, valami baja mégiscsak van annak a lánynak.

– Ismerem! – legyintett feleségem. – Nálam írja a szakdolgozatot. Szóval allergiás. Altatót szed. Hol keveset, hol meg túl sokat.

– Hol hagyta? – kérdeztem, és ő azt felelte:

– Jó helyen.

Valami erdélyi íróról nevezték el azt a kórházat. Narkósokat fogadnak, hajléktalanokat.

Egy kicsit zavaros volt ez a leírás. Erdélyi íróról itt, nálunk nem neveznek el kórházakat. Mindegy. Lauritát befogadták. Egyedül feküdt egy négyágyas körte-remben, és két ápolónő figyelte őt egy tolóablakon.

– Holnap érte megyek – mondta még Mari.

Nem sejtettem, hogy az útitervbe én is beletartozom.

– Szóval semmi baja? – kérdeztem, amikor lefeküdtünk.

– Nincs könnyű dolga! Érted? Nem beszél a nyelvet. Neki itt minden idegen.

– Depressziós?

És ő azt felelte:

– Vannak furcsa dolgai. Például, nem tud lazítani. Még csak fiúja sincs neki.

Itt figyeltem fel először. Ez itt a *borderline*-os kéziratomban is szerepelt. De most csak ennyit mondtam:

– Szóval nem olyan, mint a többiek.

Eloltottam a lámpát. Vannak ilyen véletlenek. Az embernek fogalma sincs róla, hogy a szorongás, a depresszió, a kényszerbetegségek, meg hát a különféle

határesetek mit jelentenek. Aztán a skizofrén lány, akiről írtam, bekopog. Itt van, ha tetszik, ha nem.

Hallgattam ezt az akadozó történetet.

3.

Reggel Mari megkért: nézzek utána, hogy merre van az erdélyi íróról elnevezett hospitál. Nem tudta, hol hagyta a lányt. Valahol messze. Az ambulancián – magyarázta – nincsenek ablakok. Delet harangoztak, amikor megtaláltuk a modern, ötemeletes épületet.

Laurita körül hárman is foglódtek.

– Ön – kérdezték tőlem – tud beszélni vele?

A lány – derékig érő szőke grabanca volt – anyaszült meztelenül kuporgott az ágyon. Álmosan pislogott rám, de nem tett egyetlen – ilyen esetben természetes – mozdulatot sem. Nem ő, én éreztem feszélyezve magam.

Az egyik asszony – a doktornő – apró betűs, sűrűn teleírt papírlapot nyomott a kezembe.

– Banális eset – magyarázta. A pszichotikus és a neurotikus határán. A gyógyszerreit még onnan (értsd: Barcelonából) hozta magával. Itt, nálunk aztán a Xanaxot is hozzáírták neki. Most szorong. Amikor felébredt, hisztizett.

Bent a szobában a lány Marival beszélgetett. Kézen fogva ültek az ágyon, az egyik télikabátban, a másik meztelen.

– Itt nem maradhat – mondták kint nekem. – Nincsenek öngyilkos hajlamai, nem narkós és nem kényszerbeteg. Menjen haza! – javasolták. Felírnak neki más – valamivel enyhébb – gyógyszereket.

Kapott egy lepedőt – ha zuhanyozni akarna! –, mondta egy dundi nővér. Laurita lezuhanyozott. Végül még egy leltárt is felolvastak neki.

– Nem komplett! – hallottam kint a folyosón. – Képzeld, haját mosott!

– Hová valósi? – kérdeztem én is, és a dundi nővérke azt felelte:

– Nagyváradi vagyok.

– Hívass taxit! – szólt ki a feleségem. – Nem mehet el így, csuromvizesen!

Taxi helyett egyelőre csak egy rendőrkocsi érkezett. Három egyenruhás bekísért egy aprócska, szakállas embert. Az egyik ápolónő aláírt valami papirost.

– Na, jöjjön bácsika! – mondták barátságosan.

Az örök visszaültek a csíkos rendőrkocsiba.

Előkerült Laurita is. Mari a fejére húzta a kapucnit, beültünk a sárgára pingált fővárosi taxiba.

– Itt voltam katona! – mondtam a sofőrnek, amikor felismertem a Róbert Károly körutat.

Ő meg, a taxis – mint mondta – itt szakácskodott. Hátulról, a Városliget felől értük el a Fasort és a Stefánia utat.

A diákotthonban ismerték a lányt. A portás kéretlenül nyújtotta neki a kulcsokat.

– Azt hittem – sóhajtott barátom –, hogy ezzel ennek az egész *borderline*-kalandnak vége lesz. Korán örültem. A sztori – így csonkán – nem felelt volna meg a műfaj íratlan szabályainak.

4.

Leültem, Mari felkísérte a lányt.

– Mindjárt jövök! – vetette oda.

Mindjárt, az ám! Több mint egy órát kuporogtam a portásfülke előtt.

– Ezeknek, tudod – folytatta barátom –, nincsen időérzékük. A latinoknak egy perc vagy egy óra semmit se jelent. Hiába hívta őket a portás, senki sem vette fel a telefont.

– A szüleivel beszél – mondta Mari, amikor visszaérkezett. – Megvárjuk! – tette hozzá. – Ma még semmit sem evett.

Elmúlt három óra, amikor Laurita megjelent. Megebédeltünk, ők valami salátástálatat ettek, én egy szendvicset.

A lány szülei csak másnapra találtak repülőjegyet. Nem értettem, mi van ezen olyan sok tárgyalnivaló, de Laurita még evés közben is Barcelonával beszélgetett.

– Nem hagyhatjuk magára! – jelentette ki Mari, miután – szokása szerint – hitelkártyával fizetett.

– Mit cifrázzam! – legyintett barátom. – Meghívta hozzánk aludni a lányt. Megint ültünk egy sort a portásfülke előtt, mire a kerekos kofferével megjelent.

Nem volt beszédes. Engem meg sem kérdezett. Aludt tovább, még a buszon is. Mert azt azért elhatároztam, hogy több taxit nem fizetek.

– Álmos! – súgta a fülembe asszonyom.

Nyilván megint bevette a gyógyszereket.

Mire kinyitottuk a kanapét, ránk esteledett. Mari olvasott, a lány – ha éppen nem aludt – a szüleivel beszélgetett. Megérkezett az unokám is, egy trópusi fiúcska, aki nálunk töltötte a nyarat.

– Na, milyen? – kérdeztem a gyereket.

– Csúnya! – felelte. Szépen, akcentus nélkül mondta ki a szavakat.

– Ne azt nézd! – súgtam a fülebe. – Nem látod, milyen jó tompora van?

– Tom-po-ra? – kérdezte szótagolva. Nem értette, hogy ez az új szó mit jelent.

No, mindegy, lefeküdtem én is. Aludtunk. Aznap este Mari sem beszélgetett.

Abban a kéziratban az állt, hogy eleinte mindenki szereti a *borderline*-okat. Ezért minden, önkínzás, ének. De az a másik lány leírja azt is, hogy igazi kapcsolata nem jött soha létre. Nem tudta megtartani, akit szeretett.

– Hajnal felé – mondta barátom – végigvettem én is a kapcsolataimat. Persze, az én társaim már nem élnek. Hogy jól szerettem-e őket? Nem tudom.

5.

Kinyitottam egy másik üveg bort. Koccintottunk. Barátom története pereg.

– Reggel – útban a konyha felé – keresztül kellett mennem a nappalin. A kanapé mellett, ahol a lány pucérkodott. Azt hittem, alszik, de amikor ránéztem, hirtelen lehunyta a szemét. Szóval, érted? Mintha kikezdett volna velem.

– Mit csinál? – kérdezte bent Mari.

– Durmol.

– Szegényke! – sóhajtott a feleségem. – Nem szabad – mondta – túlterhelni a *borderline*-okat.

A barcelonai járat délben érkezett. A szülőket nem ismertük, arról, hogy kimenjünk eléjük, szó sem lehetett. Laurita aludt tovább.

– Ébreszd fel! – mondtam. – Be kell csuknunk a kanapét. Hová ülteted a vendégeidet?

Mari megcsókolta a lányt, aki rám se nézett.

– Úgy osont el mellettem – mesélte barátom –, mintha történt volna közöttünk valami.

Az apa apró, kopasz emberke volt, az asszonymak pedig be nem állt a szája. Úgy hálálkodtak, mintha megmentettük volna az életüket. Holmit nem hoztak magukkal, meghívnak ebédelni, ismételtették olyan elszántan, mintha csak ezért repültek volna ide.

Laurita csak lassan tért magához. A szüleivel alig néhány szót beszélgetett. Mindegy, láthatták, hogy nincs nagy baj, azután megindult a város felé a menet. Lent, a Három Szívhez címzett fogadóban elromlott az automata. Sebaj, rendelünk, azután Mari lekísérte a sarokra, a bankhoz, a két kisöregt.

Megpróbáltam szóra bírni a lányt. Erre eddig nem volt alkalom.

– Szeretsz olvasni? – kérdeztem.

Szeretett. Eszembe jutott a múltkori kézirat.

– Van rá időd – mondtam. – Miért nem írod meg a kalandjaidat?

Akkor már régen írta, de ezt csak később mondta. Közben felmelegítették és újra kihozták az ebédet. Nemsokára a készpénz is megérkezett.

– Sikerült? – kérdeztem. Biztosra vettem, hogy előbb-utóbb most is majd a feleségem fizet.

Nem feleltek. A fociról beszéltünk, Laurita szülei Barca-drukkerek.

– Vissza kell mennünk! – mondták ebéd után. Érted: a bankba. Az asszony otffelejttette az útleveleket.

– Akkor álltam fel – mondtam barátom. – Négy óra volt, be kellett szednem a gyógyszereimet. Nekik hatkor indult vissza a gépük. Hogy mit csináltak, nem tudom. Az ajtóban elköszönt a pincér. Még hallottam Mari győzködését, hogy mi vagyunk itthon, és hogy, ergo, ő fizet.

– Szóval, kint voltam az utcán.

Barátom teletöltötte a két talpas poharat.

– Valahogyan megnyugodtam. Tudod, mindenféle kétségek gyötörtek. Hogy én most az ilyenekhez vagy a másik oldalon állók táborába tartozom?

Ne ne vess! Ha bajban vagyok, önmagam ellen fordulok én is. Most is, ugye! Kell ez nekem?! Arról nem is beszélve, hogy mindent tökéletesen akarok csinálni. Nem Kosztolányi mondta, hogy nem lehet egyszerre írni és élni az életet?

Kiittuk a borunkat.

– Ne marháskodj! – nevettem. – Én például – érted? – semmilyen táborba se tartozom.

– Helyes! – bölintotta barátom. – Altatók nélkül alszom én is.

Felálltunk.

– Hová sietsz?

– Megyek haza – mondta. – És ezt az egész rémálmod kipihenem.

Szilágyi Zsófia

Ismerős idegen

(A nyolcvanéves Ferdinandy Györgyről)

Írók nyolcvanadik születésnapjának köszöntésére, szerencsére, egyre inkább vannak formuláink: találhatunk példát arra, miként lehet megszólalni meghatottan, irodalomtörténeti távlatból, az életművet értékelve, és így tovább. Igaz, a huszadik század eleje-közepe még nem bővelkedik effajta szövegekben, nálunk tolsztoji pályák nem nagyon vannak: különös belegondolni, hogy 79 évet élt irodalmunk talán leghíresebb „aggastyánja”, Jókai Mór, miként generációja „nagy öregje”, Füst Milán, akinél hallgatott órát Ferdinandy György is, és akinek *Látomás és indulat a művészetben* című kötetét magával vitte a trópusokra. Mostanában viszont, csak a közelmúltig menve vissza, ünnepelhettük a 85 éves Sándor Ivánt, illetve, hogy olyanokat emlegessek, akikkel Ferdinandy gyakran bukkan fel egy névsorban: betöltötte a nyolcvanát nemrégiben az úgynevezett „nyugati magyar irodalom” két fontos alakja, Karátson Endre és András Sándor. Ráadásul, szerencsére, mindannyian aktív résztvevői irodalmunknak: az elmúlt egy-két év írásait tartalmazó Ferdinandy-kötet, az *Álomtalanítás*, idén jelent meg a Kortárs Kiadónál.

Már az első bekezdésben elejtettem két olyan közhelyet, amely szinte, hogy ezzel a kicsit zavaros kifejezéssel éljek, a Ferdinandyról szóló írások talapzatára van vésve. Mintha meg sem lehetne említeni a nevét úgy, ha hozzá nem tesszük nyomban: nyugati magyar íróról beszélünk (tehát egy csoport tagjáról), ráadásul trópusi szerzőről (amilyenből nem sok akad irodalmunkban). Ebből a különös ellentmondásból, a Ferdinandyról gondolkodást fogva tartó klisékből indulnék ki ezúttal. Azért is merem ezt megtenni, bármennyire csábít a nyolcvanadik születésnap arra, hogy összegzést adjak az életműről, esetleg meghatottan beszéljek az emberről, aki a művei mögött áll, és akit tizenöt éve személyesen is ismerhetek, mert tanulmányt, monográfiát, személyes hangú köszöntőt egyaránt volt már alkalmam írni Ferdinandy Györgyről. Azt a kérdést vetném föl tehát, miért nem tudunk még most sem kimászni abból a kátyúból, hogy egy szerzőt a lakóhelye szerint címkézzünk meg? Persze, tisztában vagyok vele, hogy a „nyugati” meg a „trópusi” nem feltétlenül földrajzi kategória – de talán nem is egészen irodalmi. A baj az, hogy a „nyugatiság” hangoztatásával éppen elszigeteljük az írókat, és nem segítjük abban, hogy természetes egyértelműséggel legyen a magyar irodalom része. Miközben tehát a „nyugati” szerzőink azok, akiket leginkább a lakcímükkel (sokszor ráadásul *egykori* lakcímükkel, hiszen jó ideje Magyarországon él András Sándor, az év nagy részében pedig maga Ferdinandy is) határozzunk meg, épp ők keresik az irodalomban elfoglalt helyüket talán legtétovábbban. Nem véletlenül szerepel 2002-es, Ferdinandyról szóló könyvem egyik bevezető fejezetének mottójaként a következő idézet, az írótól magától: *„Mindenesetre nagyon szeretném, ha már a helyemre raknának. Még akkor is, ha valahol a második-harmadik sorban állnék. A fal mellett...”*

Az elvesztett otthon helyére kerülhet egy irodalmi vagy nyelvi „haza” (Karátson Endre kétkötetes memoárjának beszédes módon *Otthonok* a címe, *Retúrjegy* című kötetének alcíme pedig ez: *Jó lakásom az irodalomban*)¹ – de ez a kijelentés önmagában alig több szépen hangzó szólamnál. A kérdés számomra most inkább az, miért nem lehet egyszerűen azt mondani, bármiféle helyhatározó vagy helyre utaló jelző nélkül, hogy nyolcvan éves lett a kortárs magyar irodalom egyik kiemelkedő novellistája, az „életrajzi próza” művelője, a pályatársait is élénk figyelemmel követő magyar író? Vajon, ha nyugatinak és trópusinak nevezzük az ünnepeltet, az többet jelent-e annál, mintha azt mondták volna az ötven éves Kosztolányira, hogy budapesti, ráadásul vízivárosi magyar íróat köszöntünk? Nem szeretném bagatellizálni a besorolás jelentőségét, hiszen messze nem pusztán a lakhelyet rögzítjük akkor sem, ha vajdasági, felvidéki, erdélyi, kárpátaljai íróról beszélünk – az úgynevezett nyugati magyar irodalom pedig, így tanultuk, a határon túli irodalmi régiókhoz csatlakozik, ötödikként. Ugyanakkor a legkevésbé sem egyértelmű, hogy a nyugati magyar irodalom ugyanolyan szerveződésnek gondolható-e el, mint az előbbieket: az intézményrendszer, a folytonosság (pontosabban annak hiánya), az egymástól igen eltérő mintázatokat mutató hagyománytudat mind-mind az eltérést, és nem az azonosságot erősíti meg.

Ráadásul erősen kérdéses az úgynevezett nyugati magyar irodalom megújulási képessége is – Hites Sándor a *Magyar irodalom története*i harmadik kötetében, ahol a „száműzetés irodalmáról” ír, a következő idézettel indít, Kibédi Varga Árontól, 1975-ből: „*Pozitív szerepet csak akkor tölthetünk be, ha tudatosítjuk magunkban saját értékeinket, és nem úgy tekintjük magunkat, mint a magyarországi magyar kultúra sajnálatos módon kirekesztett és pusztulásra ítélt függvényét. Az összmagyar kultúra egyenjogú része csak akkor lehetünk, ha nemcsak kapunk, hanem adunk is, ha ez a kultúra nemcsak minket formál, hanem mi is arra törekszünk, hogy formáljuk, korrigáljuk azt a magyar kultúrát, amelynek akarva és akaratlanul is részesei vagyunk.*”² Először mindebből a „pusztulásra ítélt” szóösszetételre szeretném irányítani a figyelmet – később kitérek majd az „adok-kapok” viszonylatára is.

Olyan szóösszetételeket ugyanis, hogy „fiatal vajdasági irodalom”, „az erdélyi irodalom legújabb generációja”, teljes joggal használhatunk – azt viszont, hogy „fiatal nyugati magyar író”, aligha mondhatjuk. Egyelőre legalábbis semmiképp. Vajon új értelmet nyerhet-e a kategória, ha a Magyarországról mostanában kivándorló fiatalok művekkel jelentkeznek majd, szerte a világban? „Nyugati íróként” emlegethetjük-e, például, az egy ideje Izlandon élő Dunajcsik Mátyást? A fiatal „nyugati magyar irodalom” jelentkezett-e Kovács Eszternek a 2015-ös Ünnepi Könyvhétre megjelent, *Let's kifli!* című kötetével, amelyet kiadója, az Athenaeum, a *Magyarok külföldön* elnevezésű sorozata nyitódarabjaként reklámoz, és amelynek még a bemutatóját is Londonból közvetítették? Elutasítás és hüledezés helyett megéri végiggondolni, mennyiben nézhetünk az effajta új jelenségek felől másképp arra a kategóriára, amelyet Ferdinandyra is alkalmazni szoktunk. Töprengéseimet rögzítve talán ajándékot adhatok az írónak magának is: Ferdinandy Györgynél minduntalan visszatérő szólam ugyanis az, vajon mennyire lett része az egyetemes magyar irodalomnak, és mennyiben értik félre mindazok, akik őt egzotikumként látják és láttatják, a „kalandorságát” hangsúlyozzák.

1 Az előbbi a Jelenkor Kiadó adta ki, 2007-ben, az utóbbit a Kalligram, 2012-ben.

2 Hites Sándor, *A száműzetés próza-irodalmáról a 20. század második felében (1975: A hollandiai Mikes Kelemen Kör konferenciája a nyugati magyar irodalomról) = A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály és Veres András, Budapest, Gondolat, 2007, 701. Az idézet forrása: *Párbeszéd Magyarországgal. Nyugat-európai és tengerentúli magyar tanulmányírók*, szerk. Pomogáts Béla, Budapest, Szépirodalmi, 1991, 351.

Kétségtelenül nehéz egy irodalmi esten vagy egy Ferdinandyval készített interjúban zárójelbe tenni azt a különös életutat, amely ugyan a Sashegytől indul, és oda is tér vissza, de Franciaországon és Spanyolországon át egészen Puerto Ricó-ig és Miamiig kanyarog. Már csak azért sem könnyű azt mondani, mindezt felejtjük el, kövessük az ottlíki intelmet, amely szerint „jobb, ha egy íróról csak a műveiből tud a világ”, mert ehhez az életúthoz akkor is közel jutunk, ha pusztán a Ferdinandy-műveket olvassuk. Ahogy Kovács Krisztina megállapította: „Nem segíti az önéletrajzi narratívától elszakadó olvasást az a tény sem, hogy az író több kötetének címlapján saját vagy családi képei szerepelnek (pl. A mosoly albuma, A francia vőlegény, A Pourtalés-kastély lakói), nem beszélve az alcímeik által is a dokumentumregények közé utasított szövegekről (A Pourtalés-kastély lakói, Dokumentum; A bolondok királya – tényregény).”³ Persze, legyenek bármire kíváncsiak az olvasók, tegyen bármit az író maga, leválaszthatjuk az életrajzi ént a szövegekről, és ha nem is sikerülne szétbontani azt, ami újra és újra összenőni látszik, akkor is lehetne a Ferdinandy-életművet az élet irodalomá írására tett kísérletként, vagyis nem az életről „szóló” forrásként olvasni. Belehelyezve ezzel a műveit egy olyan sorba, amelyben ott áll Márai az *Egy polgár vallomásaival*, Móricz az *Életem regényével* vagy akár Illyés Gyula a *Puszták népével*.

Hogy mi köze Ferdinandy írásmódjának Móriczéhoz, Illyéséhez vagy Máraiéhoz? A Márai-párhuzamot még csak-csak meg lehet indokolni, hiszen, ha akarjuk, a „száműzetés”, az emigráció prózairodalmához sorolhatóak mindketten: és, ahogy Hites Sándor megjegyzi, ezt az irodalmi csoportot igen bizonytalan körvonalak határolják, ugyanis az „újabbkori magyar történelem akár emigrációs kiáramlások sorozataként is felfogható”.⁴ Persze, ha Ferdinandy novelláinak felépítését, sokszor párbeszédekkel és rövid, szikár mondatokkal építkező, kihagyásokkal tagolt prózanyelvét nézzük, akkor már nem érezzük ennyire evidensnek a Máraihoz kapcsolódását: de nincs több köze ebből a szempontból azokhoz a nyugati író társaihoz sem, akikkel pedig rendre együtt emlegetjük. Kétségtelen, hogy generációs kapcsolat, közös létélmény fűzi össze Ferdinandyt a többi Magyarországot 1956-ban elhagyó, írói pályáját idegen nyelvű környezetben elindító szerzővel, de a különbségek legalább ennyire jelentősek: az írásmódnak pedig nemcsak alkati meghatározottsága lehet (miként Ferdinandy hangsúlyozni szokta, a „lélegzetvétele”, a „bioritmusa” a rövid-prózára teszi alkalmassá), de az is komoly eltérést jelent, ki milyen befogadó kultúrában élte le az életet, milyen irodalmisággal találkozott, esetleg mit tanított, milyen nyelven írt értekező prózát. És erről sem lenne szabad megfeledkeznünk, amikor egyetlen „határon túli” kupacba söprünk be mindenkit, aki nem Magyarországon él és írja a műveit.

És itt érdemes visszatérnem a Kibédi Varga-idézethez: a pályájuk nagy részét más nyelvű kultúrában eltöltött magyar írók nem pusztán új művekkel, egzotikus helyszínekkel vagy kalandos történetekkel gazdagítják a magyar irodalmat, de legalább annyira azzal is, hogy másfajta irodalmi hagyományhoz kapcsolódnak, mint magyarországi kortársaik. Másképpen ír az, akiben, kétnyelvűként élve mindennapjait, evidensen felmerül, már a mondatai összerakása közben is, a fordíthatóság. Igaz, az is lehetséges, hogy a világirodalmi párhuzamok hangoztatása csak „nyugati” szerzőink (kénytelen vagyok mindig idézőjelbe tenni ezt a jelzőt, hiszen „északiak” vagy „déliak” ugyanúgy vannak köztük) idegenségét erősíti meg, ha egyszer kevésbé ismert, kevésbé eleven Magyarországon az az irodalmiság, amely nekik elemien fontos.

Egy Hites Sándor monográfiáját némileg értetlenkedve, ám nagyon elgondolkodtató módon bíráló kritikában olvashattuk a következőt: „[...] a világirodalmi (E. T. A. Hoffmann,

3 Kovács Krisztina, *Emigráns pozícióból (Az idegenség alakzatai Ferdinandy György prózájában)*, Forrás, 2008. június, 116.

4 Hites, i. m., 701.

Kafka, Poe, Beckett, Borges, Gombrowicz, Nabokov, Robbe-Grillet) és magyar (Kosztolányi) előképek időnkénti elősorolását – leszámítva ugyanis a monográfia feltűnően tartózkodik bármiféle kontextus kijelölésétől – így, talán legfeltűnőbb példaként, a testiség fontosságáról vagy az abjekcióról beszélve nem is próbálja meghatározni az életmű viszonyát azokhoz a közelműltbeli művekhez, amelyek nyomán az ezekről szóló beszéd megkerülhetetlenül fontos kritikai szöveggé vált. Ehelyett a monográfia Karátson egy-egy kötetével foglalkozó fejezetei az elszigetelt életműnek adják szövegközeli elemzését, melynek deskriptív alaptónusát az időről időre felbukkanó pozitív jelzők (»agyafúrt«, »szórakoztató«, »páratlan rafinériával és tudatossággal szerkesztett« stb.) színezik affirmatívóvá – ezek a jelzők azonban a fentiek értelmében nem kapcsolódnak olyan kontextusokhoz, amelyek irodalomtörténeti (vagy akár társadalmi, filozófiai stb.) értéküket megalapozná és biztosítaná; és igen jellemző módon az irodalomtudós Karátsonról szóló fejezet sem a tudományos irányzatok és trendek között helyezi el munkásságát, hanem főleg a saját poétikáját értelmező-alátámasztó témákat veszi sorra.⁵ Bármennyire megütheti a szerzőt és a monográfia tárgyát is az erőteljes bírálat (van még belőle a kritika szövegében), az első olvasás után érdemes átgondolni, milyen következtetéseket vonhatnak le belőle a „nyugatiak” és a velük foglalkozók, az irodalmi helyük kijelöléséért tenni próbálók.

Hogy sokat vagy keveset értünk-e el eddig, nem könnyű megmondani. A „nyugatiak” új könyveiről rendszeresen jelennek meg kritikák, ez kétségtelen. A *Magyar irodalom története*iben, mint idéztem már, külön fejezet szól a „száműzetés prózairodalmáról”. A Kalligram *Tegnap és ma* sorozatában van monográfia Ferdinandy Györgyről és Karátson Endréről, de már három éve kézbe vehették az olvasók például Sz. Molnár Szilvia Bujdosó Alpár intermedialis művészetéről szóló kötetét is. És vannak olyan értelmezések is, amelyekben egy nyugati szerzőt nem önmagával mérnek, és nem is a „sorstársaival” kötik össze: Fodor Péternek a sport és az irodalom kapcsolatáról szóló kötetében⁶, ahol szó esik többek közt Mészöly Miklósról, Kukorely Endréről, Spiró Györgyről, külön fejezet foglalkozik Ferdinandyval. (A címe: *Élettörténet és közösségi identitás: futball és futás Ferdinandy György írásművészetében.*) És éppen ilyen elemzésből kellene még több: eszünkbe juthatna például Ferdinandy *Létállapot* című novellája vagy a *Vasárnap úr* című prózája (előbbi a 2014. július-augusztusi Kalligramban, utóbbi a *Kérdések Istenkéhez* című 2011-es kötetben jelent meg) Kun Árpád *Boldog észak* című regényéről gondolkozva, az időségek gondozásának, a nyugdíjasotthonoknak, a test romlásának tematizálása kapcsán. Felidéződhetne bennünk a *Lomtalanítás* című Ferdinandy-szöveg (a 2004-es *Kalandozások* című kötetből), amikor Györe Balázs frissen megjelent, *Halálom után eltűzelni!* című „anyabúcsúztató” kötetét olvassuk. Beszélhetnénk a *Chica* című, magyarul 2006-ban kiadott kötetéről akkor, amikor az irodalmi szociográfiákról, az írók által beszélgetéssel, vagy egy dialógusból monológgá formált szövegfolyammal megszólaltatott, az irodalmon kívül rekedt férfiakról és nőkről kívánunk mondani valamit, Móricz Joó Györgyétől Csalog Zsolt Eszter nénijéig.

Ferdinandy György egyfelől már régen megtalálta a helyét a magyar irodalomban. A „másfelől” talán várat még magára: de bízom benne, hogy egyre inkább ismerőssé válik majd ez a kedves, irodalmunkat gazdagító, most nyolcvanéves „idegen”.

5 Lengyel Imre Zsolt, *Egy szerény monográfia* (Hites Sándor: Karátson Endre), Jelenkor, 2012. április

6 Fodor Péter, *Térfélcseré. A sport irodalmi medialitása a magyar késő modern és posztmodern elbeszélő prózában*, Budapest, Kijárat, 2009.

Kovács András Ferenc

Barlám és Jozafát, az égi egerek

*Ó, milyek s mekkorák
azok az egerek,
hogy jó híriük bejár
tág, égi tereket!
Szemükben nap fénylik,
s telihold is ragyog –
tündöklőbbek tőlük
szétrágott csillagok.*

*Ó, milyen s mekkora
lehet a két egér,
hogy híriük a messzi
semmiből még elér!
Gyorsak és kedvesek –
ha kicsik, túl nagyok,
ha nagyok, túl kicsik,
de testük úgy ragyog!*

*Barlám és Jozafát,
a két örök egér –
egyik ifjú nappal,
a másik öreg éj...
Égbolt trónján ülnek,
kettős ében karfán –
jobbfelől Jozafát,
balfelől meg Barlám.*

*Ha Barlám fekete,
Jozafát épp fehér –
mindig együtt rágcsál
mindent a két egér.
Ha Barlám épp fehér,
Jozafát fekete –
mindkettő a zengő
magasság egere!*

*Nem tudni, melyikük
fekete vagy fehér...
Fölcserélik egymást
kicsi meg nagy egér –
váltakozva rágják
Barlám és Jozafát
világ vad gyökerét
s az árnyék-rózsafát.*

*Egymásról sem tudják
Jozafát és Barlám,
hogyan miért, még meddig
rágnak az ég sarkán?
Hullt idők hintáznak
ideát, odaát –
ám melyikük Barlám,
s melyikük Jozafát?*

*Ó, milyen s mekkora
lehet két jó egér,
ha egyik fekete,
s a másik hófehér!
Égbolt vén trónján vár,
rágcsál, ül két karfán –
sötétül s fölragyog
Jozafát és Barlám!*

Afrikai bölcsődal kisegereknek

*Fakéregből rágtam bölcsőd,
egerecske, csíja-csíja,
gyógyfűvekkel, banánhéjjal
kibéleltem – semmi híja.*

*Tentíj benne, álmodj benne,
egerecske, tente-tente...
Apád, a Nap, nagy tenyerét
elhevert hegyekhez kente!*

*Alukáljál, ne cincogjál,
egerecske, csíja-csíja,
nem bánt éji párduc – megvéd
a szivárvány égi íja...*

*Holnap is játszatsz szavannán,
egerecske, tente-tente,
szürkületre hajnal is száll –
napkeltére naplemente.*

*Tentíjj, csupasz gyerekecske,
egerecske, csíja-csíja,
elefánt is kicsi borját
a csordába visszahívja!*

*Ha bölcsőd a világ lenne –
jó nagy volna, tente-tente,
te ringhatnál síróan benne
hónaponta meg hetente...*

*Nyöszörög a bölcsőd szíja,
örök ég szemét kisírja –
aludjál, csíja-csicsíja,
a világnak semmi híja.*

Pinduritaligala-dal

(Másik zene – Ábrisnak)

*Tova, hol a távol, szabad öröm átfoly fénybe a zene magas árján,
az egeken a dalok puha pora kavargó Pinduritaligala táján –
a tavaszi szélben sugaraz a légben lágy zene a fuvola száján:
ide-oda kanyarog, csak a kutya fanyalog Pinduritaligala táján!
Egy kiségerrel elefánt lépdél – dübörög a tánc ütemével!*

*Elefánt dobbant, kiséger toppant, végre ha szabadul a lélek –
táncol a tigris, a bölcs majom is, hisz boldogok: ők sose félnek!
Dalol egy gyermek, dobokat vernek, fényben a madarak is élnek –
fújja a tigris, a bölcs majom is, hisz tiszta a szívnak az ének!
Egy kiségerrel elefánt lépdél – dübörög a tánc ütemével!*

*Egeret a földnek nagy öröme pörget körben a zene magas árján:
szeretet a zene, tánc – forog a vad elefánt Pinduritaligala táján!
A majom, a tigris, a fuvola s a síp is fújja, a fafurulya száján
kilibeg a lehelet – csak ilyen a szeretet Pinduritaligala táján!
Egy kiségerrel elefánt lépdél – dübörög a tánc ütemével!*

Gerőcs Péter

Pilinszkák

Emlékszem, ezerkilencszázharminchat október utolsó vasárnapján,
Pontban reggel tíz órakor kaptam életem legelső cirokseprűjét.
Azóta Sírok.
Kőkemény, rézsút beárkolt arccal, mezítelenül és véresen.

Perc

*Halljátok a vízfelszínen pipázó,
Gyönyörű öregurat?*

*És ha halljátok,
Ismeritek a tükrök
Pokolmélyi irtózatát,
Amelyben ott áll a mozdulatlan
Pillanat, a végtelen sokasága?*

*Érzitek-e a szó dobbanó
Iszonyatának reszketeg érágait,
A megtört labirintusok tékozló
Tengerét, melybe miriádnyi
Tonnáival beleroppan egyetlen,
Apró fogpiszkáló?*

És a lélekzet.

*Hallod-e a madarak süvítő
Erdejét, a világvégi órák
Zajtalan percegését?*

Perpetuum mobile

*Szeretteim egyetlen sora.
És az ajtókilincsek.*

Miért? Hogyan.

*Előttem áll.
Kicsoda?
Int felém.
Miért?
Hogyan.*

A katonák

*Robbannak a világvégi kakukkos órák.
Fekete-fehér ultraibolya.
Annyira, annyira szeretlek,
Mint a forró nemezipapucs,
Amely rálép a sivatag háztetőire.*

Bejegyzés

*Majd megint ott állunk, a mélységek
Tetején, és újra nem kérdezzük meg:
Hol vannak a kinnfeledt kerti székek,
Hol az apró pici, tűhegyéles törmelékek?*

Raszkolnyikov pillantása

*Hát ezt akartad!
Hatalmas fájdalma egy üvöltő torkolatnak,
Pisztolydörrenés a pillanat, ahogy lekésed a buszt,
És tépett szerelmes, fiatal lányok a kórházi ágyban,
És a katonák, a kamrák hűvösében guggolva,
Szemüregből előkapart véres pénzzel telefonálnak haza.
Ahogyan a lobbanó erdő, a madárraj és zománcolt vaskorlát.*

*Napkorongok hullanak alant,
S én tüzes koszorúval homlokomban,
Rettenetes taglóval törődött kezemben,
Botladozva mennék, de megállok,
Keresztbe kivont karddal ragyogsz a kamrák mélyén,
Ott is ugyanott, ahol a mélységek záporoznak,
És villámlik és mennydörög,*

S belezuhanok a kádba, a kórházi csend zománchűvösében.

Felütni a könyvet

*Amikor Tröszt Árpád átnézett a kulcslyukon, elállt a hóesés. Hajnali egy óra van, és én még mindig mozdulatlanul heve-
rek a konyha és a sötétkamra küszöbén. Anyám meghalt, és
Tröszt Árpád elejtette a cirokseprűt.*

*– Árpád? Árpád, drága gyermekem, hallod amit mondok?
Kelj fel a küszöbről, édes Árpád! Öltözz gyorsan, leesett a
hó, a téli hó! Gyere szánkózni! – Ekkor a kakukkos órák irtó-
zatos hangot adtak ki, s nekem egyszerre eszembe jutott az
első cigaretta, amit édesanyám szívott el helyettem.*

Bárcsak vége volna egyszer az életben.

*Tröszt Árpád elfordította a kulcsot, és a jobb lator
azt mondta: „ha leszállsz a keresztről, és elviszel a
Paradicsomba...” – aztán eltűnt. Már ott ült, az Atyaisten
jobbján, Tröszt Árpád pedig hajnali hat órára fölsöpörte az
egész pályaudvart.*

Hogy újra

*A liget fáit,
A villanás nélküli bizonyosság.
Egy üres áramvonal, egy futó
Szalag odalent, egy tenyérből pergő
Homok a sivatagban.*

*És újra a liget. Egy kávéfolt a terítéken,
S a nap fénylő pálcikái, mint a fésűk,
És megkondul az éjféle Hold.*

*Hártyás ujjaival felint a háztetőkre,
S örökre megáll a pillanat.
Özönlő, százezernyi raj üvöltő fájdalma
Csillámlik irtóztató és iszonyatos dörgéssel,
Villámlik a hajnali pózna, mélybe hull
Egy csecsemő sírása, s a tüzes
Erdők láthatatlan rádiórecsegésbe hasítják
Vérző ígését, hogy ott leszel, ahol megtalállak.*

*Ketten maradtak a ligetben, ahogy minden elmúlt.
Ő, és az egy, aki mindenkire bizonyossággal van.*

Mese

*Hol volt, hol nem volt,
Volt egyszer egy szobafestő.
Tisztább és büntelenebb,
Mint a Szeplőtlen Szűz Mária.
Soha nem sírt, a könnyeit
Felitták a falak és a padló.
Olyan gyönyörűen festett,
Mintha minden pillanatban
Anyatejet gyónna.
Senki nem festett nála szebben.
Mezítelen és magányos volt.
Korán árvaságra jutott,
És azóta csak fest –
Azt mesélik a padlók és mennyezetek.*

*Munkából hazafelé menet,
Egyszerre megállt.
A téren angyalok játszottak.
Hajszálpontosan négy.
Hajnalig nézte az angyalokat,
Akkor aztán megkövezték.*

Patak Márta

Várakozás

– Ezt fogd meg, és itt várj, mindjárt jövök! – mondta az édesanya a fiának, mire az bölintott, két kézzel megfogta a nejlonszatyor fülét, és megállt a vasútállomásra, a városközpontba meg a felüljáróhoz kanyarodó út kereszteződésében. Az asszony az állomás felé indult el, a fiú egy darabig követte a tekintetével, aztán szem elől tévesztette, pedig előrébb is lépett a helyéről, ahol addig állt, de az édesanyja alakja gyorsan elvegyült a vonatra igyekvő sokaságban.

A fiú kilenc-tíz éves lehetett, vörösseszőke, ha nem is egészen vörös, millió szeplő az arcán, még talán a szemhéján is, sejteni lehetett, ahogy ott állt és nézett mereven az állomás épülete felé. Nem változtatott testhelyzetén, enyhén előre-görnyedt a válla, mintha tovább szeretné nyújtani a nyakát, hogy minél megszzebbre ellásson úgy, hogy közben már ne kelljen elmozdulni a helyéről. Aztán egy idő után rájött, hogy túl messze van már az anyja, úgyse látja, úgyhogy inkább a földet bámulta maga előtt. Továbbra is két kézzel fogta a feltűnő pink színű reklámszatyor fülét, nem mintha nehéz lett volna, látszott rajta, hogy nincs benne sok minden.

Jó időbe telt, mire megint felemelte a tekintetét, mint akinek egy új helyen, kívül a megszokott közegén, több-kevesebb időre van szüksége, mire eljut odáig, hogy berendezkedjen a várakozás idejére. Pár méterre onnan, ahol állt, egy poros levelű ecetfa árválkodott a betontenger közepén. Miután önkéntelenül is rájött, hogy az anyját menetben már úgysem láthatja, visszafelé meg még nem tarthat, mert túl kevés idő telt el ahhoz, hogy már jöjjön is vissza, lassan barátkozni kezdett a környezetével. Mint a kutya, mikor felméri maga körül az idegen területet. Szinte észrevétlenül araszolt mind közelebb és közelebb, nem mintha számottevő lett volna a távolság az ecetfa meg a között a pont között, ahol megállt, mikor az édesanyja mondta neki, hogy itt várja meg, de mégis, valahogy biztonságosabbnak tűnt ez a fokozatosság.

Nem nézett fel közben, a járda repedéseit figyelve mozdult a fa irányába, tette egyik lábát a másik mellé, mintha az aszfaltpúpokat méregetné, amiket az ecetfa gyökérzete nyomott föl, ahogy nőtt, nyilván mert zavarta a terjeszkedésben. Ide-oda lóbálta közben a feltűnő pink színű reklámszatyrot, de csak annyira, hogy ne lengjen ki túlságosan, mintha a lengés ütemére vitetné magát vele. Nem sok hiányzott, hogy a fa alá érjen.

Nyár volt ugyan, de az idő borús, nem lehetett eldönteni, hogy mi lesz a folytatás, amolyan vihar előtti csöndnek is ígérkezhetett volna ez az egész, mikor a

levegőben semmi mozgás, de már ott van a vihar ígérete, mintha minden arra várna, hogy feltámadjon a szél, és akkor egyszeriben mozgásba lendülhet minden a környéken, a fa levelei, az eldobott jégkrémes papír, még a földön elnyomott cigarettacsikkek meg az ecetfa tavalyról itt maradt, és a felismerhetetlenségig összeszáradt vagy széttaposott termései is. De egyelőre állt a levegő. Nem volt kimondottan fojtó ugyan, de kellemesnek egyáltalán nem kellemes.

A fiú továbbra is maga elé bámult, egy üvegcserepet tolt arrább a jobb lábával, miközben vitette magát a szatyra lendületével, nézte, ahogy a homorú, zöld üvegdarab lomhán átfordul a másik oldalára és domború lesz, sehogy sem tudja onnan továbbpöckölni, mintha a járdára rátapadva ellenszegülne minden erőfeszítésnek. Elakadt a járda repedésében, nem mozdult tovább, úgyhogy inkább hagyta, nem kísérletezett tovább vele.

Egy bárgyú versike jutott eszébe, amit a lányok skandáltak időnként a szünetben. Nem figyelt oda rá akkor, a focizással volt elfoglalva, de most eszébe jutott, az visszhangzott a fülében, szinte nem is hallotta az autózúgást, a buszok berregését, pedig alig ötvenméternyire volt a buszvégállomás, folyamatosan indultak és érkeztek a buszok, szinte ötpercenként, hol leállítottak, hol beindítottak egyet. De nem hallotta, a versike ritmusa dobolt benne, észrevétlenül mérte a taktust a reklámszatyor himbálózásához. *Ki-nek a lá-nya, lá-ba ga-tyá-ba*. Valami ilyesmire emlékezett, de csak a ritmus maradt meg benne, azt igyekezett értelmes szavakkal kitölteni, *É-rik a mál-na, lát-ja a ká-nya*. Ilyenekkel.

Lassan annyira közel ért a fa alá, hogy szinte neki is tudta volna vetni a hátát, ha akarja. Vagy felakaszthatta volna a szatyrárt az üresen meredező ágcsontra. Frissnek látszott a fa sérülése, mintha valaki legyezőnek tört volna belőle egy ágat. De egyelőre nem támaszkodott neki, még mindig a szatyrárt himbálta változó szövegű versikéjének ritmusára. *Ti-rá-rá-rá-ra, rá-ta-ta-tá-ra*.

A földre szegezte tekintetét, miközben lóbálta a feltűnő pink színű reklámszatyrot. Mintha a járda repedéseit figyelné, hogy hol időzhet el, hogy ne kelljen fölneézni. Szinte várta, remélte, hogy valami majd csak megakasztja, amit aztán alaposan szemügyre vehet. Még nem telt el hosszú idő, még benne volt a *mindjárt jövőök* bizonyossága.

És ekkor, szinte mentőangyalként érkezett az a piros potrohú dongó vagy poszméhféleség. Szabályosan az égből pottyant a lába elé, mintha önként kínálta volna magát, miközben elvétette a leszállást. A hátára esett, próbált feltápászkodni, bal oldali három lábával kapálózva forogni kezdett előtte a földön, és közben a potroha is le-föl járt, azzal is segíteni akarta a műveletet. A fiú arcán mosoly suhant át, mintha üdvözölné a dongó vagy poszméh jelenlétét. Óvatosan meglökte a cipője belső élével, de csak annyira, hogy visszabilentse eredeti testhelyzetébe, nehogy hirtelen meg tudjon fordulni közben, mert félt, hogy akkor elrepül. Figyelte piros, bundás potrohát, amint föl-le mozogva igyekszik megtámaszkodni, hogy lendületet vehessen az átforduláshoz. Mindig csak annyit pöckölt rajta, hogy visszaállítsa előző testhelyzetébe, talán hogy ne kelljen azt látnia, hogy elrepül. Meg se fordult a fejében, hogy rátaposson.

Hirtelen egy hangra lett figyelmes, rögtön fel is kapta a fejét, a hang irányába nézett, de nem látott ismerős arcot, pedig esküdni mert volna rá, hogy a nevét

hallotta. Akkor nézett föl először, mióta várakozott. Tekintetével végigpásztázta az állomásról kifelé igyekvőket, de nem találta, akit keresett. Először futott be vonat, mióta ott állt. Annyira el volt foglalva a piros potrohú dongóval vagy poszméhvel, hogy nem is hallotta a hangosbemondót, hogy vonat érkezik a negyedik vágányra, pedig határozottan megpezdült, érezhetően mozgásba lendült körülötte a levegő, de őt ez egyelőre nem izgatta. Még nem kezdte nyugtalanítani a sokaság, állhatott mozdulatlanul, kívülről szemlélte egykedvűen az ecetfa alatt.

A poszméhét piszkálta megint. Óvatosan simogatta a potrohát, nehogy megkapaszkodhasson és elrepülhessen, éppen csak annyira ért hozzá, hogy visszaforduljon korábbi testhelyzetébe. Cipője orrával pöckölgette, jó hosszan ki kellett nyújtania hozzá a lábát, hogy kényelmesen elérje. Nem is gondolt rá, hogy ő most mivel foglalatoskodik, miközben vár, egyáltalán semmire nem gondolt, még arra sem, hogy ő itt éppen vár, az édesanyjára, aki néhány perce vagy egy órával ezelőtt a kezébe adta a feltűnő pink színű, füles reklámszatyrot, hogy ezt fogja meg, és itt várjon, mindjárt visszajön. Nem nézett föl, nem fürkészte két-ségbeesett pillantással az állomás épülete felől érkező járókelőket, nem figyelt a hangosbemondóra, hogy mikor és milyen irányba indul tovább vonat, amelyik az imént érkezett, és melyik vágányra érkezik a következő. A vonatról leszálló utasokra sem figyelt, magában nem nyugtázta, hogy közönyös arckifejezéssel sietnek el mellette, fel se tűnik nekik, hogy ő ott áll, leszegett fejjel, fogja két kézzel a satyor fülét, mintha abba kapaszkodna, és himbálja az értelmetlen szövegű mondóka ütemére, melyet a lányoktól hall rendszeresen a szünetben, miközben focizik a többi fiúval, de most észre se veszi, fel se tűnik neki, hogy mi jár a fejében, egyszerűen csak dobol benne az a bárgyú rigmus, ide-oda billeg a satyor a kezében, és közelebb pöcköli maga elé a piros potrohú dongót vagy poszméhet. Meg se fordul a fejében, hogy elég lenne egyetlen jól irányzott mozdulat, a cipője orrával elég lenne kicsit erősebben odaszorítani a földhöz, szétnyomni a potrohát, mert akkor életben maradna ugyan, de többé nem tudna átfordulni, felrepülni, ott vergődne összelapítva a földön, amíg végleg ki nem szenvedne. De nem gondol ilyesmire, csak vár.

Zelei Miklós

Hajnalban jó szarvast akasztani

A szarvast ne csak őrizd, gyűlöld is!

A kerítésen túl a levelekre már leszállt a harmat. De a csöppek még feketék, sötétek a zöld levelek és szurok a fű, mint az óceán fenekén ágaskodó, mozdulatlan növényállatok. Kicsapódik a siralomházajtó, a sötétben a rőtivad teste nem látszik, agancsa fénylik. Húsz órát kell legalább a siralomházban ülnie. A szék kicsi, hogy minél kényelmetlenebbül. Az asztal alacsony, sanyargató rajta könyökölni. A sötétben a fegyőrök is láthatatlanok. A vad azonban érzi, hogy sokan állnak ott. Nem a szokásos ellenőrzés. Gyorsan mozog az agancsa, bizonytalan, hallatszik, ahogy egyre gyorsabban kapkodja a levegőt. Négyen ugranak rá. Azonnal, gondolkodás nélkül, a bizonytalanságát kihasználva. A szarvas számít arra, ami történik, de egyáltalán nincs fölkészülve a pillanatra, amikor végbemegy. És teljes rémült szívéből meglepődik azon, amit olyan régóta vár. A fegyőrök két irányból lerohanják, megragadják az agancs két ágát. Az ötödik fegyőr közepén ebben a másodpercben ráveti magát és kivágja a nyelvét. Nincs kiáltás gerlehangon, bógés, csalogatás. Fejét az agancsoknál fogva a lába közé nyűgözik úgy, hogy az agancs ágai előremutassanak és két oldalról májba, vesékbe, gyomorba rúgják. A vad kooperál! Pontosan jelzi a sikeres ütéseket. A találat pillanatában hátsó lábait felveti, kaparja a követ. Összegörnyed, megpúposodik, nagy lendülettel indulni akar. Futna, de rögtön elalél. A fegyőr köteles pontosan tudni: hová kell rúgni, hogy a szarvasnál az átmeneti tudatvesztés beálljon. Ezt az aléltságot kell kihasználni arra, hogy a siralomházból a rőtöt kistaszítsák és ugyanazzal a mozdulattal a folyosórács felé indítsák, gyerünk!

Vadaskert-Magyarország. Jelképes helyszíne, középpontja a folyosó, amelyen a rácsfutást vezénylik.

Látónak vakság.

Hallónak siketség.

Beszélőnek némaság.

Épnek sántaság.

Baj, szorongatás.

Négyen nyomják, ketten húzzák a csodafiúszarvast. Ekkor már tudatánál legyen! Hogy érvényesüljön a meggyőzés, az eljárás nevelő hatása. Nagy lendülettel, gyorsan megy végbe a rácsfutás. Nem könnyű a rőtnek, mert a nyűgben nehezen lépked, segítsék fegyőrei.

(Részlet a *Mandulafecske* című regényből)

- Halad a szarvas!
- Halad a szarvas!
- Halad a szarvas!

Parancs folyamatosan.

A bőre már hatalmas zsák, az éheztetéstől kicsökkent belőle a vad, lebeg körülötte a kültakaró. Ráncos, leffegő bőrzsákban a test. Mintha a kettő soha nem tartozott volna össze. Hanem csupán csapda a bőr, amelybe a test betévedt, belekeveredett! És nem tud szabadulni belőle. De még mindig milyen ereje van. A fegyőrök megragadják, tartják, szorítják a bőrt, amelyben a test ellenáll, ideoda rángatózik, megpróbál kibújni, vonaglik hátra-előre, rugaszkodik, oldalra vetődik, ugrik, hasalna a folyosó kövén.

- Megáll a szarvas!
- Megáll a szarvas!

Fejjel nekitaszítják a folyosórácsnak. Az agancs a rácsok közé szorulva a rózsa-tónél az alsó keresztpánthoz feszüljön. A rács másik oldaláról a folyosóügyeletesek vasdorongokkal törik az agancs ágait, hogy a szarvasfej beférjen majd a hurokba, a kötél ne gubancolódjon az ágak-bogak köré. A fénylő aranybogoknál, aranyágaknál kell a trófeatorést elkezdeni és módszeresen haladni lefelé a koponya irányába, a gyöngyökig. Az összegyűlt törtaranyat kivégzés után a Magyar Nemzeti Bankba kell beszo­l­gáltatni.

- Indul a szarvas!
- Indul a szarvas!

A parancsszóra akaratlanul is teljesít, emeli a lábát. Ebben a pillanatban kell kioldani a nyűgből és levágni a két mellső lábáról a patákat, kapálózása nehogy kárt tegyen az ítéletvégrehajtóban és segédeiben.

Megnyílik a folyosórács.

Innen már rövid az út a kivégzőhelyiségig. A nyaka alatt megemelve a szarvast a hátsó lábain futtatják. Az ítéletvégrehajtó a kivégzőhelyiség ajtajában várakozik, ahogy belül van a szarvasfej, a hurokkal mesterien meglasszózza, a kívül működő fegyőrök levágják a szarvas két hátsó patáját is, bent a segédek pedig a csigán átvett kötéllal felhúzzák a szarvast, a nyaka megfeszül, az ítéletvégrehajtó ekkor szakszerű mozdulattal eltöri a nyakcsigolyát, a gerincvelő kettészakad és a szarvas azonnal megdöglik.

Eltemetni úgy kell őket, hogy a lábukat combtőben fölfelé törik, olyan határozattan, hogy a gerincvonal fölött a mellső meg a hátsó lábak összeérjenek egymással, a fattyúcsülköknél kötözzék össze őket dróttal vagy más tartós anyaggal. Így, a saját bőrébe csomagolva, pofájával lefelé dobják bele a gödörbe.

Ma hajnalban kilenc szarvast akasztanak. Testvérek.

Mohai V. Lajos

Lefut az égről

*Tavasszal éled a világ:
előbb aranyeső neszez,
aztán az Ég vánkosára
feküsznek orgonafejek.*

Zöld festék

*Májusban zöld festék ered
a kerítés mögül a kert
nyomába, s lefut az Égről
az orgonák lilája –*

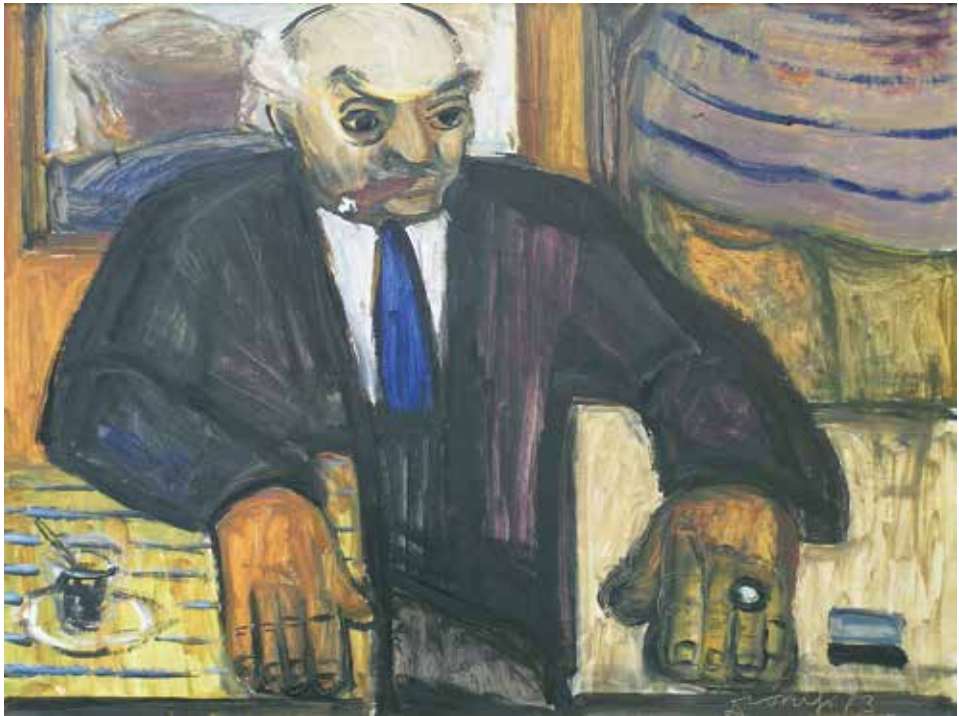
Önarckép, 1968

Cigaretttázó nő, 1972

Presszóban, 1971

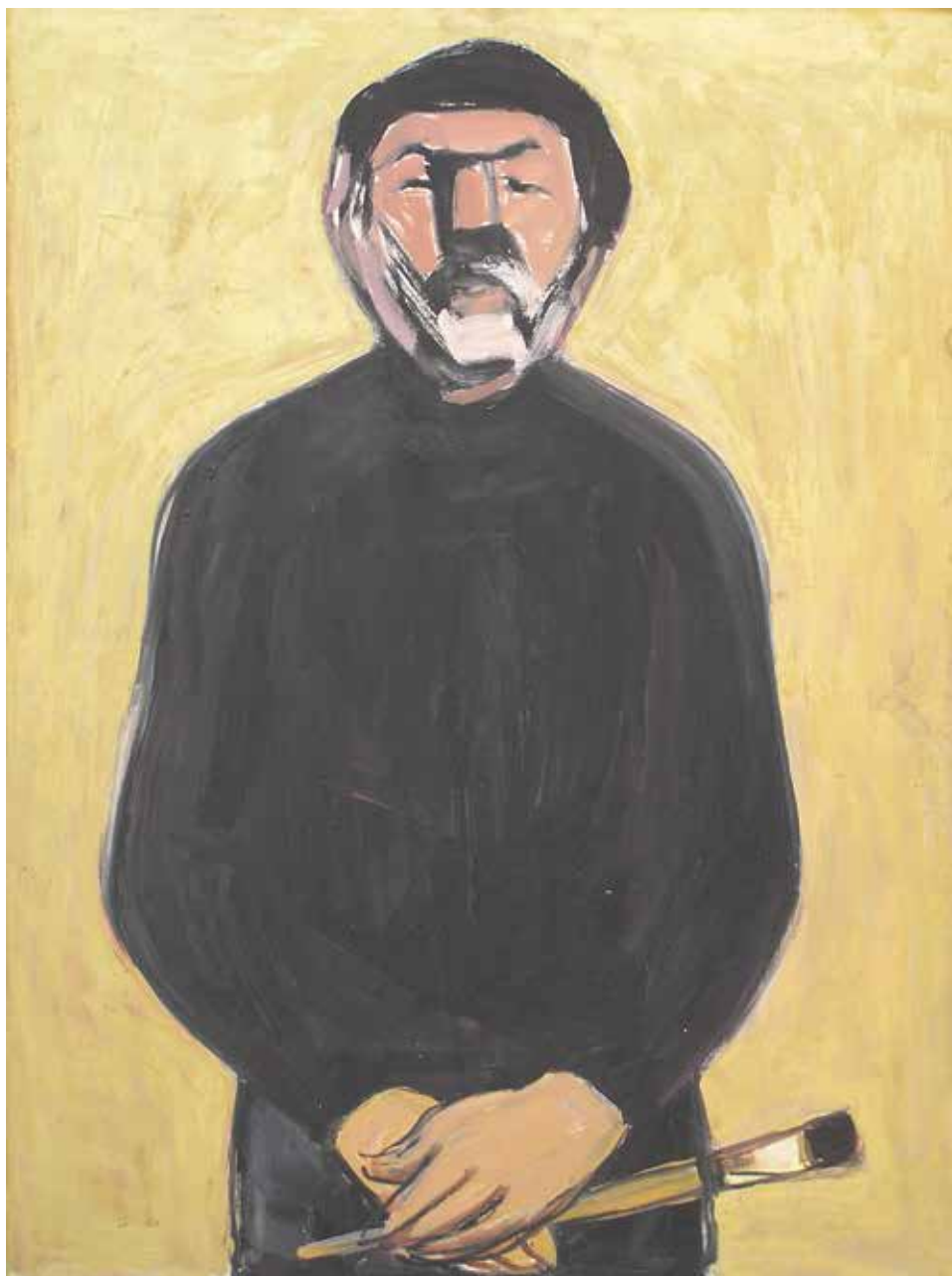
Szécsényi Gábor, 1973

Lányom, 1973

Fekete zongora, 1974

Őnarckép, 1974

Olgi kislányom, 1970

Falusi nótárius, 1970

Anyám a szobájában, 1954

Őnarckép, 1982

Fehér virág, 1979

Fehér ló, 1976

Éjszakai lovasok, 1982

Anyám elment, 1979

Hajóvontatók, 1938

Táncolók, 1978

Sümegei György

Kiskunhalasi hagyomány: Berki Viola, Diószegi Balázs

A képzőművészet hagyománycentrumát itt a kiskunhalasi születésű nagybányai mester, Thorma János életművének két legfontosabb történeti kompozíciója, a *Talpra magyar*, másképp: a *Március 15-dike* és az *Aradi vértanúk* jelenti. Vagyis a legfontosabb szabadságharcos hagyomány, a magyar szabadságküzdelem eleven példaként van jelen – nagybányai ihletésű művei mellett. Örvendetes, és szinte példátlan az országban, hogy a Thorma állandó kiállítást további Thorma-festményekkel és más nagybányai festők alkotásaival tervezi bővíteni a város dr. Bay Miklós értékes gyűjteményéből.

Kiskunhalas képzőművészeti kiállítási hírnevét 1973 és 1990 között a Szilády Galéria erősítette. Profiljába, tárlatrendezési praxisába tartozott, tartozhatott volna Diószegi Balázs és Berki Viola, akiknek az elmúlt évtizedekben több kiállítása volt Kiskunhalason.

Berki Viola itt született, ezer szállal kötődött Halashoz. Szülei 365 hold kötönypusztai birtokon gazdálkodtak. Viola a gyerekkoráról írta önéletrajzában: *„Én állandóan a majorban voltam, a cselédgyerekek voltak a pajtásaim.”* Szerette az állatokat, naphosszat hajtotta a lovakat, szekerezett. *„12 éves koromban félnapokat szántottam”* – írja. *„Különféle babonás hiedelmek uralkodtak. Volt egy híres javasasszony Majsza határában, a Macska Róza. /.../ Itt, ezen a tájon el lehetett képzelni a hajdani betyárvilágot, lehetett találni áthatolhatatlan túskevéreket”*. Mindezek a kialakuló egyéniség fundamentumába, mentális és emocionális alaprétegébe épültek be, amelynek legerősebb pillére a családi tradíció. *„Ősei tanult emberek, /.../ főként jogászok, de diplomájuk mellett földbirtokkal is rendelkeztek.”* Fontos szerepet vittek a református egyház életében, egyik ősiük gályarab volt, a másik, akire Berki Viola gyakran hivatkozott, Bulcsú Károly író, költő, a költészet tanára volt a Kecskeméti Jogakadémián. Viola a Berki-házban (Kossuth u. 13.) született, abban a házban, ahol a rokon Thorma János oly sokat tartózkodott. Nagyanyja nővére *„vitrinben őrizte a negyvennyolcas ereklyét”*, vagyis élő hagyományként eleven volt a családjában a Thorma által is megrögzített 1848–49-es szabadságeszmény.

Berki Viola rajzkészsége – ezt talán már kicsi korától a nagy rokon példája is motiválta – már korán megmutatkozott: *„a takarékkudvar málladozó falait szénrajzokkal rajzoltam teli. Kedvenc témám volt a Csodaszarvas üldözése”*. A boldog, bukolikus közegben telő gyermekkorát a Rákosi-korszak nehéz éveit követték. Földjeiket elvették, a családjá osztályidegen, kulákbélyeggel földönfutóvá, üldözötté vált. Berki főiskolai éveit is megnehezítette mindez, noha ő alapvetően visszahúzódó, befelé élő, introvertált személyiség. Főiskolai társai – közülük leghatékonyabban Kondor Béla – segítik. Ám a hivataloknál, a szocialista művészetirányítás fórumain, a zsűriken csak nagyon lassan, araszolva tudott előbbre jutni, eredményeket is fölmutatni. Kiállítási szereplései az 1960-as évek második felétől, murális,

Berki Viola (1932–2001) és Diószegi Balázs (1914–1999) festőművészek állandó kiállítása megnyitójának (2014. október 3. Berki Galéria, Kiskunhalas, Kossuth u. 21.) szerkesztett változata.

közösségi terekben megvalósított alkotásai az 1970-es évektől realizálódhattak. Ideálja, amit teljes művészi munkálkodásában vallott: „A reneszánsz művészek hatalmas tudása volt előttem a példakép.” Ennek szellemében ő is egyfajta teljességre, a mesék képi megfogalmazásának az egyéni teljességére törekedett, akár bibliai fejezetet, Dante Poklát, az *Embernek fiát*, a római vagy az Árpád-kort, az *Ezeregy éjszaka* mesevilágát, a *Tempefőit* vagy a magyar irodalom arcképcsarnokát fogalmazta képpé. Rajzai, illusztrációi, festményei, pannói és mozaikjai egyugyanazon vizuális nyelven beszélnek: érzékletes egyéni stílusának, senki mással össze nem téveszthető karakterisztikus darabjaiként. Berki Viola világa szeretetre méltó, nem elidegenítő, hanem életigenlő, magával ragadó. Kritikusai szerint ő maga szüntelenül jóra törekvő, „*alaphangja a középkori miniatúrák aprólékossága*” (Frank János). Képei részlet gazdagsága utolérhetetlen meseszöwővé avatja, olyanná, aki „*a gázgyárból is árkádikus mesegyárat tudott teremteni*” (Pataki Gábor). Képvilága „*a történelem és a kultúra tovább élő emlékeinek a felelevenítésével dolgozik*” (Szűcs Károly).

Viola rajzai című versében Nagy László így idézte meg Berki Violának nemcsak fényel, de árnyakkal is át- meg átszótt, játékos, esetenként szürreálisba is áthajló világát:

*„Viola a bibliásom,
tábor indul, mennyi lábnyom,
göndör főkön ül Jehova,
ring mint ruganyos dőványon.*

*Tart a menet mindörökké,
megtűzdelve tőrrel, érczel,
fegyverek közt érvelünk mi
az Énekek Énekével.*

*Higgyük-e, hogy itt a hajnal,
ha jön fölnyitott erekkel?
S fölfordul az üveghintó
nagy kokárda-szekerekkel?*

*Nyúlfület a holdvilágba,
bölényt a megbontott ágyba,
drámát agyvelőnkre hímez
Viola kezének árnya.”*

Berki Viola kiskunhalasi pannója, a *Tündér Ilona*, alcíme szerint: A boldogság felé. Arra, ahová mindnyájan igyekszünk földi életünkben. Ő halasi gyermekkorra boldogságát, visszaálmodott édenét állította példaként elénk.

Diószegi Balázs felső-kiskunsági, kunszentmiklósi születésű, 1957-től élt s dolgozott Kiskunhalason. „*Én árván nővekedtem. Az apámat agyonlőtték az első világháborúban. Nem olyan ember voltam, mint a többi. Egyoldalú nevelést kaptam. Az anyám nevelt fel. Ez olyan érzést váltott ki bennem, amelyet ma is érzek, mintha a lellem fele volna csak meg, és a másik fele hiányozna*” – vallotta még 70 évesen is Diószegi. Azt is elmondta akkor, hogy kis gimnazistaként erősen hatott rá Arany János *Toldija*, ezért lerajzolta a hős vitézt, ám az akkori tanára két pofonnal honorálta a másolatnak vélt kompozíciót. A következő rajztanárja, a türelmes és sokirányú tájékozottságú Gál Sándor festőművész azonban segítette, biztatta a rajzi tehetsége kibontakozását, így került – Réti István közvetlen segítségével – a Képzőművészeti Főiskolára. 1933–38 között a Nagybányán is iskolázott Rudnay Gyulának, „a lélek embe-rének” a tanítványa. Szentendrén, Miskolcon, Újvidéken, majd 13 évet Nyíregyházán taní-

tott. A Bessenyei György Képzőművészeti Népfőiskolán jelentős egyéniségeket is nevelt, Czine Mihálytól Váci Mihályig, és képzőművészeket Csizmadia Zoltántól Váci Andrásig.

Alkotóművészetének a kibontakozása, tanári praxisának a megerősödése azonban Kiskunhalashoz köti. *„Én úgy festem a képet, hogy aki ránéz, megdöbbenjen, és ne tudja elfelejteni.”* Művei megértéséhez magától a Mestertől további fogódzókat kaphatunk, pl. *„A festészet a világ törvényszerűségeinek felismerése”* – mondja Diószegi, s mi hozzátehetjük: természetesen, ahogyan, amilyen mélységében képes az egyes alkotó a világ megismerésére és az általa felismertek megjelenítésére. De forduljunk további segítségért is az alkotóhoz: *„A rajz nem a test körvonala, hanem a formák egymáshoz való helyzeti viszonya és aránya, a formák együttes függősége.”*

Festői világának kialakulását gyermekkori élményei, a közvetlen hatások és tanulmányai, szellemi tájékozódása, de alkati adottságai is befolyásolták. Szülőföldjéről, Kunszentmiklósról írta: *„Birkaország. A kunparaszt olyan rideg volt, mint a prérifarkas. /.../ Fekete ruhás, magas fekete kalapos parasztok vettek körül. Ez a világ volt az, amely annak idején az egész Alföldet jellemezte. A paraszti nép művészetét a sötét színek jellemzik. Az alföldi tanyákon a parasztok fekete ruhában, kalapban jártak. Én szeretem a fekete színt. Vaszarynak, Barcsaynak – s tegyük hozzá: Tóth Menyhértnek – is volt egy fekete korszaka. A fekete egy stabil valami, mindennek az alja, alapja. A feketéből lehet több színt kihozni.”* Alkotói munkássága kezdeteitől, évtizedek során, lassan, fokozatosan jutott el a végső feketéhez. A formákat egyszerűsítette, összevonta, a karakterjegyeiket kiemelve lassan alapképletekké váltak, a fő motívumra koncentráló kultuszkép-képződés, az ikonizálódás felé mozdulva el. Színvilágának kezdeti sokszínűsége párhuzamosan haladt a formaredukcióval, egy-két színre korlátozódott: feketére, sárgára, vörösre. Diószegi feketéje – ahogyan idéztük is tőle – a paraszti kultúra mitikus rétegeiből való, és bizonyosan táplálkozik a mélyen átél gyerekkori megfigyeléseiből, meghatározó élményeiből is.

Diószegi Balázs egyénivé hangolódott művészete, ahogy ő megfogalmazta: *„megőrző jellegű. Sokan elfelejtik majd egy idő után, milyen is volt a ma élő ember, a mai táj. Mindent el kell követnünk, hogy minél többet megőrizhessünk az utókor számára abból, ami volt, ami van”*.

A Rudnay-iskolából inspirálódó, ám attól talán a legmesszebbre partot fogó alkotói autonómítás Diószegie. Miklóssy Gábor, László Gyula, a bajai B. Mikli Ferenc, Schéner Mihály s mások mellett sorolható közéjük a tanítást is évtizedeken át vállaló és eredményesen gyakorló Diószegi.

Önök között bizonyosan vannak volt Diószegi-tanítványok. Szerette és minden körülményekben segítette, pártfogolta a tanítványait, azok munkáit. Azt is gyakran vallotta, hogy szemléletére, művei világára is hatottak a gyerekrajzok, tanítványai munkái.

Kiskunhalas város Thorma János Múzeumának a tulajdonában lévő Berki Viola- és Diószegi Balázs-művekből megvalósított új, állandó kiállítás a 20. századi magyar képzőművészet két jelentős alkotói törekvéséből mintegy öt évtizedet fog át, vagyis az 1940-es évektől kezdődően a 80-asokig mutat be műveikből. A kiskunhalasi Berki Galériában, az újonnan fölújított épületben megvalósított tárlat nemcsak az anyagi bázisát megteremtő Városházát, Polgármesteri Hivatalt dicséri, hanem létrehozóit is – Gyarmati Andreát, Kovács Zitát, Szakál Aurélt és Zalatnai Pált.

Mindez élesen rámutat arra is, hogy Kiskunhalason az elmúlt évtizedben létrejött, és megerősödik az a képzőművészeti központ, amelynek a fedezete a most megbővülő állandó kiállítások rendszere és az a nemzetközi szintre is átterjedő műhelymunka, amely új könyveket, kiállításokat, fontos művészettörténeti kiadványokat produkált.

Számomra személyesen is öröm mindez, hiszen ismertem Berki Violát és Diószegi Balázst, akinek most éppen a születése 100. évében szeretettel idézhetjük meg felejthetetlen alakját, sokszínű pedagógussemélyiségét, vonzó emberségét.

Lengyel András

Cholnoky Viktor „megkapaszkodása” Budapesten

Előzetes adatok és jegyzetek az első pesti évek történetéhez

1

A folyamat, amelynek eredményeként Cholnoky Viktor bukott vidéki lapszerkesztőből fővárosi újságíró s író lett, mindmáig rekonstruálatlan. A munka nehézsége jelentős részben a mostoha forrásviszonyokból adódik. Cholnoky első budapesti éveiből, élethelyzetéből fakadóan nagyon kevés forrás maradt fenn, s ami fennmaradt, az is esetleges értékű. A társadalom peremére sodródott ember belevesztett az akkoriban dinamikus fejlődést produkáló, méreteiben is folyamatosan növekvő főváros életébe, amely az egyetlen „igazi”, modern magyar nagyvárosi milió volt. A jelek szerint egy ideig senki nem figyelt rá. A kisvárosi ex-lapszerkesztő Budapesten az észre nem vett „névtelen” tömeg egyik tagja lett, akinek egy ideig sem lakása, sem állása nem volt. Így megkapaszkodásának az egész személyiséget átformáló története csak esetleges, szórványos adatokból következtethető ki, nagyon rossz hatásfokkal. A legfontosabb, a mentális átrendeződés finomszerkezete pedig lényegében homályban marad.

Akik a legtöbbet tudhattak minderről, utólag is hallgattak vagy, legföljebb, nagyon szűkszavú utalásokat tettek. Ami történt, arról, úgy látszik, nem illett beszélni, jobb volt róla hallgatni. A történetek beleveszttek az általánosságok ködébe. Az *Érdekes Újság* Dekameronjában megjelent – szerzői önéletrajzot pótolni hivatott – aláíratlan portré, Kabos Ede (1913) munkája például így vázolta az eseményeket: „Cholnoky 1898-ban, harminc éves korában, zsebében Rudyard Kiplingnek egy csomó magyarra fordított versével Pestre jött s a Pesti Napló ajtáján kopogtatott. Itt rövidesen vezérszerephez jutott, bámulatot keltő tudása előtt, amely minden kérdésben és minden területen egy zseniális agyvelő majdnem a misztikusig ható készségével excellált, olvasó és kolléga, barát és idegen egyformán félelemmel és tisztelettel hajolt meg.” (Kabus 1913: 102.) Mondani sem kell talán, ez a stilizáció, még ha el is tekintünk a téves évszámtól (Cholnoky nem 1898-ban, hanem 1899-ben költözött föl a fővárosba), már-már egy promóciós szöveg tulajdonságaival bír. Éppen a lényeg marad ki belőle, sőt fordul visszajára. Lényegesen jobb és informatívabb a testvéri portré, Cholnoky László írásának ide vonatkozó része, de az is – célirányosan – lyukas. „Cholnoky Viktor írói élettörténete voltaképpen a kilencszázas évek legelején kezdődik, amikor Budapestre került és a Pesti Naplónak lett először korrektora, utóbb munkatársa és csodálatosan rövid idő alatt a segédszerkesztője. Újságírói sikereivel párhuzamosan növekedett írói, sőt eleinte főként cikkírói neve. Cholnoky ez útjától örökre elválaszthatatlanok a kedves kísérők nevei: az elsők közt is legelső a nyájas Balla Mihály, majd Ábrányi Kornél és Gracza György, a Budapest akkori szerkesztője. Cholnoky Viktor előtt szinte napról-napra új lapok nyíltak meg. Emlékszem, hogy a legelső közt volt a szende Alkotmány. Azután jött a Magyar Szalon, a Képes Családi Lapok, majd a Gellért Oszkár, Osvát Ernő és

Mihajlovics István szerkesztésében megjelenő *Magyar Géniusz*. Akkoriban tűnt fel Cholnoky Viktor látóhatárán az azóta meghalt Gerely József, és az ő megjelenése két új lapot jelentett: az Egyházi Közlönyt és a Magyar Szemlét. Azután jött a Szalon Újság, később a Vasárnapi Újság. Amikor A Nap munkatársa lett, már kész, keresett ember volt mint cikkíró az elsők közt. De a kiváló beltrista [...] akkor kezdődik, amikor összetalálkozott a miniatűr öregúrral, a reciprok-Gulliverrel, aki másfél méternyi mivoltában többször másfél-méterrel tud nagyobb lenni az igennagyoknál is: Kiss Józseffel. Amikor A Hét munkatársa lett.” (Cholnoky 1917: 665.) Ez a testvéri emlékezés persze nagyon sokat tud, implicite sok minden rejlik az idézett sorokban. De időpontokat nem ad meg, s a kezdőpont rögzítése is túlzottan nagyvonalú. Épp az átmenet első lépéseiről hallgat. Az útjelző – fontos – nevek karakterisztikájával pedig adós marad. Az összes, egyébként egymástól nagyon különböző szociokulturális tartalmakat hordozó név egyetlen homogén masszaként áll előttünk. Pedig éppen különbségeik, egymástól való távolságaik jelzik Cholnoky útjának irányát.

Az érdes és diszonzáns, de sok mindent Cholnoky egész hátralévő életére meghatározó mélységekre egyedül a másik testvér, a Viktor iránt mindig kritikus, mellesleg tisztes akadémiai karriert befutott Cholnoky Jenő enged bepillantani. Ő ugyanis 1942-ben, amikor Viktor „özvegye” s gyerekeinek anyja, Kandler Margit meghalt, cikkben (Cholnoky 1942) búcsúzott az élettárustól, már írása címével is elégtételt adva neki: *Egy jó asszony halálára*. S e cikkben, engedelmeskedve a tények logikájának, azt is megírta, hogy bátyja, Viktor, a család fekete báránya, amikor fölkerült Budapestre egy ideig bizony állás és lakás nélküli hajléktalan volt. Régi veszprémi ismerősével, Kandler Margittal is (aki, a jelek szerint szerelmes volt a férjiba) véletlenül, a Ligetben találkozott össze. S ez mentette meg. A Cholnokyak és a Kandlerék között ugyan osztálykülönbség volt, a Kandler család a társadalmi hierarchiában jóval a Cholnokyak alatt helyezkedett el (Margit például varrónő volt), de ezt az aktuális körülmények kiegyenlítették. Cholnoky Viktor a lányhoz költözött, s élettársi kapcsolatra lépett vele. S ezzel, Kandlerék jóvoltából, ki tudta várni az időt, amíg valamilyen állás kínálkozik számára.

Sajnos a ligeti találkozás, az összeköltözés, majd a korrektori állás elnyerése pontos időpontját nem ismerjük. Csak közvetett adatokból következtethetjük ki, hogy mindez még 1899-ben történt.

Az adatmorzszákból Cholnoky fővárosi beilleszkedéséről csak hozzávetőleges képet alkothatunk. Az egyik kiindulópont lakásainak számbavétele. A budapesti cím- és lakjegyzék kötetei ez időben évente megjelentek (igaz, egy ideig úgynevezett „átmenő” kötetekben), így az egzisztenciának e fontos, s egyben topográfiaileg is behatárolt mozzanatai áttekinthetők. Az 1899-es kötetben Cholnoky neve és lakcíme még nem szerepel – egyesek következményeként annak, hogy még nem volt lakása. Hajléktalan volt, illetve Kandlerék „vendége”. Ezt követően azonban szép adatsor áll össze: 1900/01: IX. Knézits u. 3. (Cholnoky e kötetben, s ettől kezdve mindig, „hírlapíró”-ként szerepel a címtárban!), 1901/02: IX. Knézits u. 3, 1902/03: Knézits u. 3., 1903/04: IX. Kinizsi u. 14., 1904/05: Kinizsy u. 14., 1905/06: IX. Kinizsy u. 14., 1906/07: Magyar u. 32. 1907/08: VIII. Röck Szilárd u. 31., 1908: IX. Ferencz körút 44., 1909: VIII. József körút 66., 1909: VIII. József körút 66., 1910: VIII. József körút 66., 1911: VIII. József körút 66., 1912: VIII. József körút 66. (Vö. Címtár 1900/01: 823., 1901/02: 852., 1902/03: 887., 1903/04: 922., 1904/05: 965., 1905/06: 992., 1906/07: 996., 1907/08: 1036., 1908: 1088., 1909: 1137., 1910: 1139., 1911: 1191., 1912: 1269.) Az 1913-as kötet értelemszerűen már nem regisztrálja, regisztrálja viszont „özvegyét”: Cholnoky Viktorné, özv. magánzó, VIII. József körút 66. (Címtár 1913: 1329.)

Ennek az adatsornak az egyik igen fontos hozadéka, hogy Cholnoky már az 1900/01-es kötetben hírlapíróként szerepel. Azaz, ekkor már nem korrektor, hanem szerkesztőségi

munkatárs. Az időpontra, a *terminus ante quem*-re csak nagyon hozzávetőlegesen következtethetünk. Az adatfelvétel időpontja valószínűleg 1900 késő tavasza, kora nyara volt, legkésőbb tehát ekkor már (újra) újságíró volt.

De mikor lett korrektor? Azaz, hogyan s mikor került összekötetésbe a *Pesti Napló*val? Az útbá igazító utalás Cholnoky Lászlótól származik, ő emlegette Balla Mihályt, mint Viktor mentorát. Balla (1862–1955) 1897-ben lett a *Pesti Napló* felelős szerkesztője, kinevezésekor, *Egy új lapszerkesztő* címmel az *Ország-Világ* cikket közölte róla (1897: 497.). Ebből kiderül: „Abban az iskolában nőtt fel, amelyet az újságírók a legjobbnak tartanak. Az utolsó években segédszerkesztője volt a *Budapesti Hírlap*nak, Rákosi Jenő újságjának, s az ő oldalán tanulta meg az újságírásnak apró titkait, amelyek egyúttal a jó lapszerkesztés irányát is képezik. S mint egy igazi, kipróbált lapszerkesztő, akiben megevan minden jó tulajdonság arra, hogy egy jó lapot tudjon csinálni, vette át a *Pesti Napló* szerkesztését, s ezzel megkapta az újságírói pálya legnagyobb jutalmát.” (1897: 497.) Feladat körét így írja le méltatója. „Nemcsak az ő kezében fut össze a világ minden részéből az anyag, amelyből ki kell választani a szakértő szemével, hogy mi érdeklí a közönséget, hanem neki kell meghatározni az újság irányát is, magyarul mondom: tőle függ, vajjon friss, érdekes, magyaros-e a lap és megtalál-e az olvasó benne mindent, ami őt érdeklí.” (1897: 497.) Az *Ország-Világ* nem írta meg, de más forrásból tudjuk, Balla és Cholnoky már korábban ismerték egymást, s a veszprémi születésű Balla (mint Krúdy 1925: 66. is utal rá) Cholnokyban földijét látta. Érthető tehát, hogy a nála állásért jelentkezőn segíteni próbált. S mivel újságírói hely nem volt a szerkesztőségben, korrektorként alkalmazta Cholnokyt. Mindez még valamikor 1899-ben történt. A *Pesti Napló* 1899. december 24-i, karácsonyi számának mellékletében, egy afféle lakberendezési összeállítás keretében Cholnokynak már névvel jegyzett cikke jelent meg – *A dolgozó szoba* címmel. (A cikk nem személyes ambíció szülte, előtte *A hálószobáról*, utána *A férfinaszobáról* jelent meg írás a mellékletben, de jobb híján lehetőséget adott a megjelenésre, a „név” bevezetésére, s ezzel élnie kellett.) Korrektori munkájáról, amelyet 1899 második felében és 1900 első hónapjaiban végezhetett, egy Krúdy-írásból tudjuk meg a legtöbbit, aki így írt erről: „A jó Balla, hogy földijén segítsen, alkalmazta őt lapjánál, egyelőre csak korrektornak ott a tisztas nyomdahelyiség ama ketrecében, ahol a korrektorok emberemlékezet óta addig szoktak ülni, amíg megoakulnak.” Majd részletezve: „A korrektornak mindig bús élete van, még azokban a nagyablakú irodákban is, ahol a komótos regényeket, lassú, tudományos műveket karosszékéből korrigálják. De mily más az újság-korrektor élete, aki az éj óráit virrasztva tölti az ólombetűikkel, egyetlen öröme, ha sok ciceró meg garmond betű kerül fájó szeme elé, míg nagyot sóhajt a petitek meg nonpareillek láttára.” (Krúdy 1925: 66.) (A szerkesztőségben akkor még csak egyetlen írógépen dolgozó munkatárs volt, Lukács Sándor, a többiek kézírásának olvasása nemcsak a szedők, de a korrektor életét is megnehezítette.)

Hogy lett a korrektorból belső munkatárs? Krúdy (1925: 66.) – s közvetve Kabos Ede (1913) is – egy Rudyard Kipling-szöveg lefordításával hozza összefüggésbe Cholnoky előrelépését. Ennek nyomát azonban nem találtam a *Pesti Napló*ban, 1899 karácsonya után viszont több névvel jegyzett Cholnoky-írás is föltűnt a lapban. Így például az 1900. január 3-i számban a *Zsidó gyarmat Kínában*, vagy a május 15-i számban a *Nagy Lajos és Petrarca* című. Az ő írásainak tekinthetők a Pelárgus névvel jegyzett vegyes műfajú írások is – az 1901. augusztus 24-i számban megjelent *Eutim szerelme* például később saját neve alatt is napvilágot látott (vö. Cholnoky 1906). Ezek a közlések a lakcímtári önbesorolás („hírlapíró”) fényében már egyértelműen arra vallanak: a korrektorból szerkesztőségi belmunkatárs lett. (Hogy viszonylag kevés a jegyzett írások száma, természetes. A kor gyakorlata szerint a közlemények zöme névtelenül jelent meg. Később, 1902 és 1905 közt is, amikor pedig már explicit adatok is vannak státusáról, hasonlóképpen ritka a névvel jegyzett írásai száma a lapban. L. Cholnoky 1902b, 1903, 1904, 1905a, 1905b, 1905c, 1905d, 1905e, 1905f.)

Mindezzel párhuzamosan családi élete is bizonyos változásokon ment keresztül. Élettársát nem vette ugyan feleségül, de – ennek ellenére – két közös gyermeket is vállaltak (ami mindenképpen a kapcsolat megszilárdulására utal). Az első fiú születését (és későbbi sorsát) a Budapest VIII. kerületi születési anyakönyv 2146. folyószámú 1901. április 3-i bejegyzése dokumentálja. Eszerint a 22 éves, veszprémi születésű, s a Knézits u. 3.-ban lakó Kandler Margit 1901. április 2-án fiúgyermeket szült, aki a Győző nevet kapta, s akit római katolikusként anyakönyveztek. A szülés a budapesti egyetem I. szülészeti „korodájában” folyt le, a szülést a „koroda előljárósága 329. sz. a. jelentette be”. A gyerek apját az anyakönyv nem regisztrálta, úgynevezett „törvénytelen” (házasságon kívül született) gyerek volt tehát. De hogy Cholnoky Viktor fiáról van szó, azt nemcsak az anya neve és lakcíme árulja el, hanem az úgynevezett „utólagos bejegyzések” tartalma is. Ragályi Elemér anyakönyvvezető ugyanis 1912-ben, már az író halála után ezt fűzte a bejegyzéshez: „A gyermeket Cholnoky László András örökbe fogadta. Családneve ezentúl »Cholnoky« (1912 I. 1818 I. M. sz) 1912 aug. 27.” Azaz, a Cholnoky család „utánanyúlt” a gyerekek, s jogilag is befogadta a családba. Olyannyira, hogy a „természetes” apa kilétét is hamarosan okiratban rögzítették. 1914. március 7-én, az akkori anyakönyvvezető, Kovács Gyula újabb „utólagos bejegyzést” vezetett rá az okmányra: „Őcsászári és apostoli királyi felsége ezt a gyermeket Bécsben 1913. évi november hó 11 napján kelt legfelsőbb elhatározásával, mint az időközben meghalt Cholnoky Győző Lászlótól származottat legkegyelmesebben törvényesítette (1913 I. 622. I. M. sz.)” Cholnoky Győző László természetesen Cholnoky Viktorral azonos.

A fiú, mint Vass Jenő anyakönyvvezető 1941. október 27-i újabb bejegyzése („utózmánya”) tanúsítja, 1941-ben halt meg Budapesten.

Cholnoky családi helyzete azonban fia megszületésével egyáltalán nem rendeződött. Sőt, legfőbb jellemzője éppen a rendezetlenség, egyféle „illegitimitás” volt. Nem sokkal a fiú megszületése után, 1901. május 31-én meghalt az idősebb Cholnoky László, s temetéséről a *Pesti Napló* június 3-i száma (*Cholnoky László temetése* címmel) beszámolt. (A híradás nyilvánvalóan afféle *pro domo* híradás volt, munkatársuknak a szerkesztőséghez tartozását jutalmazta.) A kis közlemény fontos családtörténeti dokumentum, adatai becsek. Szempontunkból azonban elegendő néhány mozzanatára utalni. Mindenekelőtt a beszámolóból kiderül, az elhunyt (Veszprém város volt főügyésze) „Cholnoky Viktor, lapunk segédszerkesztője” édesapja volt. Azaz, az író ekkor már nem egyszerű munkatárs, hanem az egyik fontos vezetői poszt betöltője, „segédszerkesztő”. A temetés június 2-án volt, a „gyászoló közönség” soraiban pedig „ott voltak a Pesti Napló szerkesztőségének tagjai is”. Az egyik koszorú szalagján ez volt olvasható: „A Pesti Napló szerkesztősége – Cholnoky Lászlónak”. Cholnoky Viktor státusa tehát megváltozott, az egyik legnevesebb, legpatinásabb magyar politikai napilapban személyének immár súlya volt. A másik fontos momentumot a beszámoló részét képező családi gyászjelentés adja meg. Aláíróként ugyanis föl van sorolva a teljes család, Viktor élettársa és gyermeke viszont hiányzik a listából. Ők ekkor még családon kívüliek. Az aláírók neveit mindazonáltal érdemes itt is reprodukálni, hiszen jellegzetes „úri” közeget testesítenek meg: „Cholnoky Lászlóné szül. Zombath Krisztina neje, Cholnoky Viktor, Cholnoky Jenő, dr. Cholnoky Ferenc, Zelovich Kornélné szül. Cholnoky Erzsébet, Cholnoky László, Cholnoky Endre gyermekei; Cholnoky István, dr. Cholnoky Ferenc testvérei; Cholnoky Jenóné szül. Barrois Nelli menyje; Zelovich Kornél veje; Cholnoky Béla, Zelovich László unokái; Berky Károly, Zombath Pál sógorai; Cholnoky Ferencné szül. Bohuniczky Irén, Tánczos Miklósné szül. Zombath Mária sógorónk.”

Nem kétséges, Cholnoky, a „rossz fiú”, a renitens ekkor (még) az „úri”, családi konvenciók foglya volt, s felelőtlensége, érzéketlensége sem tagadható. A jelek szerint nem törődött tettei másokra háruló következményeivel. (Ez lehet az a személyisége egyik végletét jelentő „közöny”, amelyre öccse 1917-es portréja is utal.) S ez a gyakorlat később is folyta-

tódott. 1903. március 21-én megszületett második fia is. A Budapest IX. kerületi születési anyakönyv március 25-i bejegyzése (521. folyószám) azonban kicsit összekuszálja az eddig sem teljesen világos összképet. Az anya, a veszprémi születésű Kandler Margit ekkor már „23 éves”, s a Kinizsy u. 14.-ben lakik – kétséget kizáróan tehát Cholnoky élettársáról van szó. A születés, mivel nincs külön jelölve, nyilván a lakáson történt. A bejelentő pedig özv. Csikla Miklósné Budapest IX. Rákos u. 8. alatti lakos volt – valószínűleg a szülést levezető bába. A gyermek bejegyzett neve azonban váratlan módon megint: Győző. Vallása római katolikus. A név, közvetve, megint Cholnokyra utal, ám e névadás mégis valami homályt takar; a nagyobbik fiú anyakönyvezett neve is Győző volt ugyanis. Hogy hogyan oldható föl ez az ellentmondás, egyelőre nem tudjuk. (A Cholnoky-irodalomban a nagyobbik fiú Bulcsú néven emlegetődik, ez azonban csak egy nem-hivatalos, familiáris névhasználat lehetett.) S hogy még nagyobb legyen a bizonytalanság, a bejegyzésből hiányzik az „utólagos bejegyzés”, amelyben az elhalálozást volt szokás regisztrálni. Ez megint szokatlan és megmagyarázatlan momentum, hiszen tudjuk, a kisebbik fiú még kisgyermekként, apja életében (tehát még 1912 előtt) meghalt. Sőt, mint tudható, ő volt apja kedvence, akinek halála Cholnokyt mélyen megrendítette.

Cholnoky minden jel szerint nem volt jó „férj”, nem igazán becsülte meg a nőt, aki élete nehéz szakaszában melléje állt, s mindvégig kitartott mellette. A Cholnokyak felé nem vállalta élettársát, fiait azonban igyekezett elfogadtatni anyjával. Ennek jele, hogy 1903. július 22-én, névnapja alkalmából így köszöntötte anyját: *„A neved napjára a legszeretőbb szívből jövő őszinte és forró szerencsekívánataimat küldöm és kérlek, hogy ne csak a hozzám való szeretetedet őrizd meg tovább is, hanem szeresd a kis fiaimat is, akik szintén általam kívánják, hogy a jó Isten még sok boldog és megelégedett Krisztina napnak az ünnepét hozza meg mindnyájunknak.”* (A levél hasonmása közölve: Krúdy 1957, a 16. és 17. oldal közötti fényképmellékleten.) De, legalábbis „hétköznapi” értelemben, életkörülményei viszonylagos stabilitása tekintetében, még így is szerencséje volt. Kandler Margitnak nagy szerepe volt abban, hogy Cholnoky – életmódja dacára – talpon tudott maradni. Ez szépen kiderül Cholnoky Jenő (1942) már hivatkozott cikkéből, amely megírja, hogy az asszony mindvégig kitartott az író mellett, jó volt hozzá, biztosította hátországát, ha kellett ápolta, stb. Szerepére a tájékozott Krúdy is utal egy fontos félmondatban: *„Az asszony, aki oly egyszerű és jó volt, mint a rántott leves és szinte olyan szerepet töltött be Viktor mellett, mint az ereklye, amelyet nyakláncon viselnek.”* (Krúdy 1924: 10.) (Krúdy persze a maga finom képi eszközeivel – „rántott leves” – arra is utal, Cholnoky számára aligha ez a kapcsolat képviselte az érząceket is megmozgató, inspiráló nagy szerelmet. Erre „csak” szüksége volt, s elfogadta a lehetőséget.)

Ez a családi háttér is magyarázza, hogy betegsége (1907) előtt Cholnoky rövid idő alatt a magyar újságírás meghatározó szereplője, markáns egyénisége tudott lenni. Szerkesztői munkája a dolog természeté szerint beleolvadt a *Pesti Napló* számaiba, egyéni részesedését az egyes számok alakulásában, általában a lap konkrét állásfoglalásainak történetében egyelőre nem tudjuk kimutatni. De hogy volt ilyen szerepe, az egyebek közt abból a Gellért Oszkárhoz írott, 1903. február 27-i leveléből is kitetszik, amely nemcsak arra utal, hogy mint éjszaka szerkesztő, voltaképpen ő alakította ki a mindenkori lapszám végső arculatát, de arra is, alkalmilag a felelős szerkesztőt is helyettesítette (PIM V. 3195/265). Jellemző, hogy amikor e levelét írta, „már” „reggel 6.30 van”, azaz egész éjszaka dolgozott, s délután 3-tól, felkelésétől este hétig megint a szerkesztőségben lesz, mert, mint írta: *„Az éjjel tudtam meg, hogy szegény Lukács Sándor halála, illetve temetése miatt Szerdahelyit helyettesítenem kell.”* Nagyjából 1905-ig (esetleg valamivel tovább is) minden jel szerint a *Pesti Napló* szerkesztőségének meghatározó embere volt. Széles körű tájékozottsága, rögtönözni is képes tehetsége emlékezések szerint különösen jól illeszkedett az újságírás állandó improvizációt igénylő körülményeihez. Jellemzőnek kell tartanunk azt az epizódot, amelyet

a vele hosszú ideig együtt dolgozó Londesz Elek (1912) örökített meg róla. Mint az emlékezésből kiderül, a szűkszavú táviratot egy speciális, indiai szél megjelenéséről egyedül ő tudta pontosan értelmezni, megjósolva következményeit is (Londesz 1912: 1053.). Aligha véletlen, hogy amikor 1905. december 4–6-ig sztrájkoltak a Pesti Naplót előállító nyomdászok, s december 8-án erről a lap beszámolt olvasóinak, a hosszú, háromkolumnás önriport a szerkesztőségi pillanatfelvételen őt is a belső mag tagjai közt láttatja. A hétfői, azaz 4-i délutáni helyzetképben olvassuk: „Ott ült akkor már a vidám külsejű, de belül hogy lesz, mint lesz-ért szorongó társaság: Szerdahelyi Sándor szerkesztő, Gerő Ödön, Seress László, dr. Bethlen Oszkár, Cholnoky Viktor, Adorján Andor és Kéri Pál. Azután egymásután szállingózva jött a többi, Messer Sándor, a segédszerkesztő, Miklós Andor, Dévényi Miklós, Garai Ferenc, Tábori Kornél.” (Három nap a „Pesti Napló” életéből. PN, 1905. dec. 8. 7.) Ez a helyzetkép azonban alighanem már egy újabb változást is dokumentál. Itt a segédszerkesztő már nem Cholnoky, hanem Messer, azaz későbbi nevén Mester Sándor. (Az persze nem kizárható, a szerkesztőségi szóhasználat megkülönböztette az éjszakai szerkesztőt a segédszerkesztőtől, s Cholnoky neve mellől csak elmaradt a titulus.)

Akárhogy van, tény, 1905 végén Cholnoky még szervesen hozzá tartozott a *Pesti Napló* kollektívájához.

2

Ez a vázlatosnál is vázlatosabb karriertörténet azonban önmagában épp a legfontosabbat csak impliciten érzékelteti. Azt tudniillik, hogy ezekben az években Cholnoky Viktor komoly átalakuláson ment keresztül. Nemcsak egzisztenciális okokból igazodott egy vezető fővárosi nagy lapnak a veszprémi szellemiségtől nagyon különböző szerkesztőségi légköréhez, habitusához, de legbelül is „modernizálódott”. Bizonyos realitásokat, tetszett vagy sem, tudomásul kellett vennie. Azaz, a klérus által jelentősen befolyásolt lokális „konzervatívizmustól”, amely a kibontakozó kapitalista viszonyokra kritikusan, sőt jól érzékelhető elutasítással reagált, elmozdult a hallgatólagos elfogadás és a modern viszonyok feldolgozása irányába. Ezt az elmozdulást, amely a Cholnoky-életmű központi meghatározottsága lett, s megértése nélkül legfőljebb az életmű fölszíne borzolható, nehéz pontosan leírni. Itt s most ez nem is megoldható. De érzékeltetése megkerülhetetlen.

Az alapirányt már Cholnoky László idézett „seregszámlája” egyértelműen tükrözi. A fővárosba került Cholnoky Viktor lapkapcsolatait öccse így vázolta föl: Gracza György és a *Budapest*, a „szende Alkotmány”, a *Magyar Szalon*, a *Képes Családi Lapok*, a *Magyar Génius*, Gerely József és két lapja (*Egyházi Közlöny*, *Magyar Szemle*), *Szalon Újság*, *Vasárnapi Újság*, majd *A Hét*, amelyben megtalálta igazi írói önmagát. Arra, hogy e lapok természetét részletesen bemutassuk, itt nincs lehetőség – e munka tanulmányok sorát igényelné. De a lapnevek pusztá sajtótörténeti dekódolása is érzékelhetővé teszi a változás irányát. A kezdet egy „romantikus”, „nemzeti” érzületnek (Budapest) és a militáns, kapitalizmus-ellenes konzervatívizmusnak (Alkotmány) fórumaival indul s a konzervatív, „keresztény” beállítódás lágyabb változataival folytatódik. A *Magyar Szalon* kimondottan „úri”, sőt arisztokratikus lap volt, a *Képes Családi Lapok* egyféle konvencionálisra hangolt „családiaság” fórumának számított, Gerely József (1871–1915) pedig, aki hivatása szerint pap volt, a megélenkülő katolicizmus médiaérdeklődésének egyik úttörőjeként az új viszonyok közötti keresztény orientációt képviselte. Az ezekhez képest összehasonlíthatatlanul nívósabb *Vasárnapi Újság* már inkább protestáns színezetű, s erősen, ám színvonalasan tradícióőrző hetilap volt. Hogy Cholnoky ezekben a lapokban publikált, az persze az esetlegességek függvénye is volt, s elsősorban a „szükséges pénzért” történt. De aligha

véletlen, hogy éppen ezekhez a lapokhoz talált összeköttetést – a habitus velük rokonította. Ám hogy mindeközben változott, átalakult habitusa szociokulturális szerkezete, azt mi sem mutatja jobban, minthogy viszonylag hamar, már 1902-ben kapcsolatot talált a még „mutáló”, de így is a modern magyar irodalom egyik előzményének számító *Magyar Géniusszal* (s személy szerint Osvát Ernővel), majd a modernizmus már fáradó, de emblematiszmatikus hetilapjával, *A Héttel*.

Az átalakulás szempontjából különösen fontos jelzés az első ez irányba mutató nagy félfordulat, a *Magyar Géniusz*hoz való csatlakozás. A lap anyagának áttekintése nyilvánvalóvá teszi, hogy Cholnoky 1902. június 1-jétől 1903 őszéig rendszeresen publikált e hetilapban. Névvél és szignóval ez idő alatt hatvan írása kapott nyomdafestéket, s négyzetjel alatt 1903-ban egy sor további apró cikke, glosszája is. Azt is tudjuk, személyes érintkezésben volt a két irodalmár szerkesztővel, Osvát Ernővel és Gellért Oszkárral, utóbbihoz írott 1903. február 27-i, már hivatkozott levele szerint közös ügyeik is voltak. Mindez több szempontból is fontos. Cholnoky szocializációja ismeretében fontos jelzés, hogy Osvátékkal való kapcsolata a zsidó és nem-zsidó érintkezésnek egy szoros munkakapcsolatra, irodalmi szövetségre utaló formáját mutatja. A közös munka, közelebről a „kulturátermelés”, úgy látszik, olyan finomabb szerkezetű összehangolódást eredményezett, amely már a személyes habitus sok elemét felülírta. De e viszony másik oldala is érdekes. Cholnoky alkalmassá vált arra, hogy a modernizmus egyik új irányba tapogatózó lapjának tevékeny, az egész lap arculatát messzemenően befolyásoló alakítója legyen. Azt persze világosan kell látni, a *Magyar Géniusz* még nem a *Nyugat*, sem szerkesztői, sem Cholnoky nem jutottak el annak (majdani) pozíciójához. Ez a lap még a keresgélés és próbálkozás stádiumában volt. Maguk az itt megjelent Cholnoky-cikkek is meglehetősen heterogén tematikai és beállítódásbeli képet mutatnak. De a *Magyar Géniusz*ban heti rendszerességgel megjelenő cikkek finom elemzése alighanem megmutatja majd azt a gondolkodástörténeti átrendeződést, amely az első pesti évek eredményeként Cholnokyban lezajlott. Az átmenetiség és a felemáság jegyei első olvasásra is érzékelhetők.

S ami legalább ilyen fontos, kitapintható az író, a „belletrista”készülődése, érése is.

3

Az átalakulás, az új viszonyokhoz való igazodás azonban nem volt minden feszültség nélküli folyamat. Az önkorrekció és a kényszerű megalkuvás, mint állandósuló éjszakázó és alkoholizáló, „bohém” életformája önmagában is jelzi, szétválaszthatatlanul összefonódott életében, s ennek elviseléséhez „kellett” az alkohol. Az én – illuzórikus – szabadsága csak így, mesterségesen volt fönnttartható. Az éjszakai élet területenkívüliségében.

Ez, azt kell mondanunk, már-már „természetes” fejlemény volt. Az újságírás, minden látszat ellenére, elsősorban nem az írásról, a gyors és felületes hírfeldolgozó munkáról szól, hanem arról, ami belül, a mentális szférában zajlik le. A megfigyelői szerep és a konfliktuskezelés (többnyire elvtelen, „pragmatikus módjainak) összefonódásáról. Az ütközés és a megalkuvás, a kimondás és az elhallgatás egymásba csúszó, egymást olykor élesen váltó tapasztalatáról. Olyan szakma volt ez mindenkor, amely nehezen tűri az illúziókat, s viszonylag hamar meg is töri azokat. Cholnoky esetében is nyilván így volt ez – nem is nagyon lehetett másképp. S a személyes vélekedés és a képviselt álláspont szétcsúszása a munkakör olyan velejárájának tekinthető, amelynek tapasztalata leülepszik a habitusban, s annak részévé válik.

Kora és énje össze nem illését Cholnokyról a leghatározottabban öccse, László mondta ki. Erdemes idézni is: „*a mában soha, egyetlen percre sem volt itthon úgy, amint itthon*

vagyunk talán mi többiek. Azt kell hinnem, hogy az ő belső életének minden kínos hánykolódása, [...] vergődő küzdelem volt a meg nem egyező korról, ami végül is legyűrte és rákényszerítette a szép, nemes rezignációra. De úgy látszik, csak formálisan adta meg magát, lelke mélyén nem halt el a korábbi század visszhangja.” (Cholnoky 1917: 664.) Ez a diagnózis persze némileg stilizált, az író önmitológiájából éppúgy merít, mint megalkotója valóságértelmezésének önkényéből. De az inkongruencia minden jel szerint jogosan hangsúlyozódik. Krúdy, aki ezekben az első pesti években Viktor élete közeli megfigyelője (és bohémháza) volt, a Kinizsi utcai időkről szólva szép portréban idézte meg alakját. S nemcsak „a holt-tetem sovány, másvilágiasan pókhálós arcú, Don Kihote zörgő lépteivel járkáló író” idézte föl, de azt is, „aki zöld és sárga alkoholokkal kísérletezve (mint egy tudós a laboratóriumában), nem egyszer szerette volna megidézni fölényes elméje elé Belzebubot s az ötödik dimenzióba oly könnyen szökösöt át a Kinizsi utcából, mint egy láthatatlan csempész a fináncok orra előtt”. „Ámde – Krúdy ezt is nyíltan kimondja – Viktor nappal is úgy ment az utcán, mintha egy mély hegedű zenéjére hallgatna, amelyet csak ő hall.” (Krúdy 1924: 10.) Az alkoholizálás, általa véve a bohémiség életformája ugyanis nemcsak a bódulatszerzés módja és alkalma volt számára, de annak a szociokulturális törésvonalnak, amelyben mozgott, az elviselését és kiegyensúlyozását is jelentette. Ez volt napi tapasztalatainak a „szabadság” közegében történő feldolgozása, átlényegítése.

Azaz, egyszerre volt valaminek (mindennapi életének) az „eredménye” és katalizátora. De ennek szerkezete így is, úgy is antinómiákat rajzol ki. Azokat az antinómiákat, amelyek esztétikai kódolásban az életmű érett darabjai is megjelennek.

4

Cholnoky Viktor Budapesten, a „modernség” viszonyai közötti megkapaszkodását és életműve kiteljesedését nem választja ketté nagyon éles cezúra. Nem könnyen állapítható meg, hol végződik az előbbi, s hol kezdődik az utóbbi. A *Hét* köréhez való csatlakozásának bizonyosan köze van mindehhez. De a „természetes” szakaszhatárt, amit kb. 1905-re tehetünk, Cholnoky szerencsétlenségére felülírta, elmozdította egy súlyos betegség. Már *A Hét* segédszerkesztője volt, amikor 1907 végén, 1908 elején súlyosan megbetegedett, s időlegesen munkaképtelenné vált. Erről a kutatás már rég tud, Sánta Gábor (1994: 536.) dokumentálta is, amit erről tudni lehetett. A betegség mibenlétét ő, hipotetikusán, az akkor terjedő tífuszban vélte meghatározhatónak. Ez nem is zárható ki, a valószínűbb mégis az, hogy Cholnokynak ez a megbetegedése már összefüggött pár évvel későbbi, mindenképpen korai halálával. S ha ez a föltevés igaznak bizonyul, akkor az író utolsó éveit, írói kiteljesedésének időszaka különösen drámai színezetet kap. A Budapest VIII. kerületi halotti anyakönyv 1606. folyószámú, 1912. június 6-i bejegyzése ugyanis minden jel szerint átrajzolja az utolsó évek történetét. A bejegyzés szerint a „44 éves” „Cholnoky Győző író” 1912. június 5-én, reggel 9 órakor halt meg. A halál helyszíne a bejegyzés szerint: Bp. VIII. Ludoviceum utca 2. (ez volt az úgynevezett Korányi Klinika címe), a halál oka pedig: „tüdőgümőkór”. Szimptomatikusan, hogy a „házastárs” rovat nincs kitöltve, az író tehát még ekkor sem „törvényesítette” élettársi kapcsolatát.

Érdekes, hogy Cholnoky betegségét egyedül az a Kosztolányi (1920: 5.) azonosította pontosan („*orcáján kétoldalt kivirítottak a tudóvész rózsái*”), aki a már halott íróat a halottas-házban is fölkereste.

- Beszámoló 1905: *Három nap a „Pesti Napló” életéből.* Pesti Napló, dec. 8. 7–9.
- Cholnoky Jenő 1942: *Egy jó asszony halálára.* Pesti Hírlap, jún. 3. 4.
- Cholnoky László 1917: *Cholnoky Viktor.* Nyugat, ápr. 1. X. évf. 7. sz. 660–678.
- Cholnoky Viktor 1899: *A dolgozó szoba.* Pesti Napló, dec. 24. Melléklet VIII.
- Cholnoky Viktor 1902a: *Rudyard Kipling.* Magyar Génius, jún. 1.
- Cholnoky Viktor 1902b: *Széttekintés a nagyvilágban.* Pesti Napló, aug. 18. 1–2. /(ch.) Szignóval/
- Cholnoky Viktor 1903: *Optimizmus.* Pesti Napló. Okt. 3. 1–2.
- Cholnoky Viktor 1904: *Napoleon marsalljai.* Pesti Napló, febr. 17. 1–2.
- Cholnoky Viktor 1905a: *Don Manuel Garcia.* Pesti Napló, márc. 14. 1–2.
- Cholnoky Viktor 1905b: *Ki a bolond?* Pesti Napló, ápr. 23. Melléklet VIII–IX.
- Cholnoky Viktor 1905c: *A tehervonat.* Pesti Napló, jún. 16. 1–3.
- Cholnoky Viktor 1905d: *Maghzen.* Pesti Napló, júl. 1. 1–2.
- Cholnoky Viktor 1905e: *A homunkulusz.* Pesti Napló, júl. 20. 1–3.
- Cholnoky Viktor 1905f: *Neuraszténia.* Pesti Napló, aug. 24. 1–2.
- Cholnoky Viktor 1906: *Eutim szenvedései.* Miskolczi Napló, jan. 20. 1–2.
- Címtár 1900/01: *Budapesti czim- és lakásjegyzék.* Kiad. A Franklin-Társulat. XII. évf. 1900. május–1901. április. Bp.
- Címtár 1901/02: *Budapest czim- és lakásjegyzék.* Kiad. A Franklin-Társulat. XIII. évf. 1901. május – 1902. április. Bp.
- Címtár 1902/03: *Budapesti czim- és lakásjegyzék.* Kiad. A Franklin-Társulat. XIV. évf. 1902. május – 1903. április. Bp.
- Címtár 1903/04: *Budapesti czim- és lakásjegyzék.* Kiad. A Franklin-Társulat. XV. évf. 1903. május – 1904. április. Bp.
- Címtár1904/05: *Budapesti czim- és lakásjegyzék.* Kiad. A Franklin-Társulat. XVI. évf. 1904. május – 1905. április. Bp.
- Címtár 1905/06: *Budapesti czim- és lakásjegyzék.* Kiad. A Franklin-Társulat. XVII. évf. 1905. május – 1906. április. Bp.
- Címtár 1906/07: *Budapesti czim- és lakásjegyzék.* Kiad. A Franklin-Társulat. XVIII. évf. 1906. május – 1907. április. Bp.
- Címtár 1907/08: *Budapesti czim- és lakásjegyzék.* Kiad. A Franklin-Társulat. XIX. évf. 1907. május – 1908. április. Bp.
- Címtár 1908: *Budapesti czim- és lakásjegyzék.* Kiad. A Franklin-Társulat. 1908. Huszadik évf. Bp.
- Címtár 1909: *Budapesti czim- és lakásjegyzék.* Kiad. A Franklin-Társulat. 1909. Huszonegyedik évf. Bp.
- Címtár 1910: *Budapesti czim- és lakásjegyzék.* Kiad. A Franklin-Társulat. 1910. Huszonkettedik évf. Bp.

- Címtár 1911: *Budapesti czim- és lakásjegyzék*. Kiad. A Franklin-Társulat. 1911. Huszonharmadik évf. Bp.
- Címtár 1912: *Budapesti czim- és lakásjegyzék*. Kiad. A Franklin-Társulat. 1912. Huszonnegyedik évf. Bp.
- Címtár 1913: *Budapesti czim- és lakásjegyzék*. Kiad. A Franklin-Társulat. 1913. Huszonötödik évf. Bp.
- Hír 1901: *Cholnoky László temetése*. Pesti Napló, jún. 3. 4.
- Kabos Ede 1913: *Cholnoky Viktor*. = Az Érdekes Ujság Dekameronja II. köt. Bp.: Légrády, 101–104.
- Kosztolányi Dezső 1920: *A magyar irodalom és az ő irodalmuk. IV. Egy nagy tehetség kálváriája*. Új Nemzedék, szept. 30. Újraközölve: Bíró-Balogh Tamás: *Mint aki a sínek közé esett*. Kosztolányi Dezső életrajzához. Bp. 2014. 165–167.
- Krúdy Gyula 1924: *Emlékezések. Őszi délutánok Cholnoky Viktorral*. Reggeli Hírlap (Miskolc), dec. 25. 10.
- Krúdy Gyula 1925: *A kakasos ház és vendégei. Ady Endre éjszakáiból*. Nyugat, II. köt. 55–71.
- Krúdy Gyula 1957: *Írói arcképek*. II. köt. Szerk. Kozocsa Sándor. Bp.
- Londesz Elek 1912: *Cholnoky Viktor*. Nyugat, jún. 16. V. évf. 12. sz. 1053–1057.
- Portré 1897: *Egy új lapszerkesztő*. Ország-Világ, 497. /Balla Mihály fényképével/
- Sánta Gábor 1994: *Cholnoky Viktor és a magyar Shakespeare-kultusz*. Irodalomtörténeti Közlemények, 4. sz. 521–537.

Tarján Tamás

A Fortunátus balszerencséje

Egy Móricz-dráma színházi sorsáról

Móricz Zsigmond 1912-ben megírta (két egész estés színmű és három-négy egyfelvonásos jelenet után) *Fortunátus* című drámáját. Főalakja a valószínűleg 1460 körül, feltehetőleg Slómó ben Efrájim Szeneor néven, közelebről nem ismert helyen született, hispániai származású Szerencsés (Fortunatus) Imre, aki a 15–16. század fordulóján „a leghíresebb magyarországi zsidó karriert” futotta be, s magánemberként főleg robbanékony, állhatatlan, szexualitás izzította egyénisége tette híres-hírhedtté (mint ezt Haraszi György életrajzi tanulmánya közli *A hitehagyottról*, Molnár Ákos regényhőséről szólva az új kiadás kísérelő tanulmányában, 2005).

Az író lánya és életrajzi krónikása, Móricz Virág az *Apám regénye* lapjain (1979, 4. kiadás) több bekezdést is szán a keletkezéstörténetnek. A darab egyik feltételezhető inspirálója, Jókai Mór színműve, *A zsidó fiú* (amelyet még 1843-ban vetett papírra) meg is volt az író könyvtárában. (Köszönöm Cséve Anna, a Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos főmunkatársa, Móricz-szakértő erre és más kérdésekre vonatkozó szóbeli felvilágosítását.) De huszonöt történelmi forrás cím szerinti sorolása is rávall egy noteszben Móricz szokott akkurátusságára, amellyel a munkának nekivágott. Fennmaradt az eleinte elképzelt öt felvonás dramaturgiai tervezete is.

A szerző 1912. június 2-án és 3-án olvasta fel a Nemzeti Színház illetékeseinek a drámát. Akkoriban Tóth Imre, a rendezőből lett középkorú igazgató állt az intézmény élén, hatalma teljében, biztonságos és széles jogkörű kinevezéssel. Nem különösebben művelt, a mindennapi ügyintézés helyett vadászgatni szerető, de jó színházismerettel és szimattal megáldott direktor. Móricztól a *Sári bírót* már ő tűzte műsorra 1909 decemberében, 1911 áprilisában a három *Falu*-jelenetnek (*Magyarosan; Mint a mezőnek virágai; Kend a pap?*) is ő biztosított zöld utat. Elvileg, a Nemzeti műsorpolitikája szempontjából mindenképp érdeke egy újabb Móricz-premier. Tóth tősgyökeres leányfalui ember (1928-ban majd a halál is ott éri), Móricz pedig, beleámulva nemrég vásárolt leányfalui birtokába, ezen a nyáron, június 24-én kezdi meg az ottani nagy építkezést.

De nincs semmiféle protekció, s főleg nincs megértő ráhangolódás. „*Dehogyan kellett [a Fortunátus] a Nemzeti Színháznak! – jegyzi fel Móricz Virág. – // [...] Megmagyarázták, neki, hogy ez mind nagyon érdekes és izgalmas, de nem lehet előadni. // Anyámnak már megint igaza volt – előre megmondta. Csak azért is ellene, a háta mögött, a távollétében írta, aztán elolvastatta vele, és tiltakozása ellenére harcolt érte.*” Vajon csupán Janka legendás váteszi realitásérzéke jósolta meg a kudarcot, vagy érvekkel is alátámasztotta negatív várakozását? S kik lehetnek a Nemzeti meghallgató testületének jelen levő tagjai? Tóth Imre és a rendezők: Hevesi Sándor, Csathó Kálmán, Mátrai Betegh Béla, esetleg Ivánfi Jenő, valamint két-

három vezető színész? Mivel bizonygatták, hogy „érdekes és izgalmas” a mű, s milyen megfontolásból utasították el „lehetetlenségként” a zsidó származású, asszimilálódott magyar államférfi, pénzügyi zseni, a legintenzívebben a mohácsi csata előtti időszakban tevékenykedő politikus bukását mint drámatémát? Közéleti vagy magánéleti erkölcsének nem makulátlan volta kínálta a támadási felületet, ahová a visszaautasítás nyilai zuhoghattak? Vagy a „magyar Shylock”, „a budai kalmár” személyét nem szerették volna a nemzet első színházának színpadán látni?

Móricz rohamléptű munkatempója, tucatnyi megírivalója közepette nem lehetett szó nekikeseredésről. Látszólag nem vette szívére a balsikert. Még 1912 folyamán részletet közölt a *Nyugat*-ban az első felvonásból. 1918-ban publikálta először a teljes szöveget. Elég meghökkentő módon és meglepő alkalommal: egy népszerű képes fórum, az *Érdekes Újság* ingyenes karácsonyi mellékletében. Még különösebb, hogy e kísérő sorokat tartotta helyesnek hozzáfűzni a darabhoz: „Ezt a fiatalkori munkámat, amely sok-sok éven át a fiókban porosodott, e munkairtó időkben úgy adom ki, régi ügyefogyottságában, mint a gyerek a régi játékát: hátha kerül gyermek, aki kicsit is eljátszogat vele.” A karácsonyi ajándék allúziója – a dráma fajsúlyosságát, problematikáját nézve – megtévesztő. Az asszimiláció kérdése 1918 végén már exponált kérdés, de korántsem annyira, mint akár egy év múlva, a forradalmak bukását követően lesz.

1928-ban a dráma bekerült az *Aranyszoknyák* című Móricz-gyűjteménybe. A kötet cím ugyan ráterelte a figyelmet a *Fortunátus* érzéki (és vagyoni) konfliktusaira, de részben elterelte a címszereplő zsidó származásának problémájáról. Schöpflin Aladár, a Móricz-pálya fáradhatatlan szemlélője írt a kiadványról. A színműről óvatossággal, épp azt kárhözhatva, amit ma termékeny anakronizmusnak vélhetünk. „Még nincs meg az ábrázolás föltétlen biztonsága – vélte –, néha még modern hangok elegyednek a mohácsi vész korabeli emberek beszédébe és gondolkodásába, de ott, ahol a dolgok lényege rejlik, ugyanazt a Móriczot találjuk, mint a mai írásokban...” Noha a szakirodalom egy része neki tulajdonítja, nem Schöpflin érdeme *Fortunátus* és a *Sárarany* (1910) című regényt uraló főalak, Turi Dani hasonló vonásainak felismerése. „Az asszonyfaló *Fortunátus* – írta Schöpflin – közeli rokona, 19. századi zsidó eredetű zászlosúr létére, a modern paraszt Turi Daninak. Mind a ketten abból a férfitípusból valók, amely ellenállhatatlan szexuális hatással van a nőkre, magához vonzza őket, tobzódik bennük csillapíthatatlan éhséggel, és általuk jut romlásba. Emellett mind a ketten magasán felette állnak környezetükhöz. Turi Dani parasztintelligenciájával és társadalmi helyzete mértékait túlhaladó tehetségével, *Fortunátus* ősi zsidó kultúráján kifejtett idegrendszerével és hajlékony elméjével. S a két alapmotívum kapcsolódik egymással: azért hatnak oly erősen a nőkre, mert mások, egzotikusak, különbek a környezetüknél, s azért van bennük asszony-éhség, mert környezetük gátjai csak ebben a formában engedik nekik kiélni nagy dolgokra hivatott természetük teljességét.”

Ez a pontos észrevétel, azaz maga a figurapárhuzam 1924 elején már feltűnt a *Fortunátus* – és valami más címmel a *Nyugat*-ba jegyzetet író Gellért Oszkár tollán. Nála ezt olvassuk a *Tündérvásár* (1922), a Báthory-alakrajz irányába is tájékozódó margináliában: „A *Fortunátus* a Mohács előtti évben játszódik, és Móricz az új Mohács előtti évben adta ki. Zsidóéletre készül benne egy magyarba oltott oláh-német-lengyel kiskirálya az országnak, és egy Árpád véreből való asszony védi meg fajmagyar göggel *Fortunátus* Imrét, ezt a középkori kéjencet, ország alkincstárnokát, ezt a zsidó Turi Danit vagy Báthory Gábort, megvédi, nem az embert, hanem a tárgyat benne, rabszolgaszeretőjét. És megvédi az egyház, a primás is *Fortunátus* Imrét, aki nagyszerűen érti, hogyan kell a nőtényt szerelemmel, a hímet pénzzel kiszolgálni. A *Fortunátus* erős Shakespeare-hatást mutat. [...] A Sári bíró mellett a *Fortunátus*, bizonyára nagyszerű kezdet, s kell színháznak lennie, amely végre előadja ezt a tündérien vaskos darabot.” (A „tündéri” jelző a legkevésbé sem találó, talán csak a *Tündérvásár* közele indukálja; a „vaskos” annál inkább.)

Sajnos ilyen színház Móricz életében nem akadt. Az író elő-elővette a szöveget, igazított rajta. Nem tudjuk, olvasta-e Krúdy Gyula királyregényeinek egyikét, a *Mohácsot* (1926), amelyben Fortunátus mellékszereplő, vagy Molnár Ákos 1937-es Fortunátus-regényét, *A hitelhagyottat*. Valószínűleg nem volt szüksége külső készítésre, s feltehetően az évtizedek során amúgy is szemé elé került egy-egy adalék. Érdekelte a téma, néha fellapozta, módosított a szövegén.

Alvó állapotából Böhm György (később neves rendező) ébresztette fel a darabot zalaegerszegi dramaturgként, 1987-ben. Böhm (egykori budapesti bölcsészkar tanítványa) intenzív érdeklődést mutatott az elfeledett drámai javak iránt. Tudomásom szerint szakdolgozata témájaként Fényes Samu drámáit választotta, ám az ezredvégi felejtéstől, mellőzéstől az ő disszertációja sem nagyon menthette meg az 1937-ben elhunyt szerzőt a 20. század első két évtizedében színpadra állított darabjait. Móricz és Fényes nagyjából kortársak voltak, az utóbbi, a tizenöt évvel idősebb pályatárs színművét szintén játszotta a Nemzeti (*Csebi tatár*, 1906). Böhm érdeklődését a zsidó témákkal is foglalkozó Fényes alkotásainak tágabb dramaturgiai és színházi környezete egyenest terelhetette a *Fortunátus* felé, de az egyébként sem teljesen múltba vesző színműről részletesen hallhatott (akárcsak korábban jómagam) Nagy Péter professzor drámakurzusán is.

Nagy Péter (aki később rövid ideig maga is volt a Nemzeti Színház igazgatója, s apja, Nagy Adorján színművész örökségeként igyekezett a katedrán is érvényesíteni egyfajta – személyes okokból a kritikai, szembenálló, esetleg gonoszkodó attitűdöt sem nélkülöző – konzervatív nemzeti színházi szellemiséget) sokra értékelté Móricz e művét, a drámaírói oeuvre-ben a legtöbbször. Évekig csiszolt tanári mondanóját a *Drámai arcképek* (1978) lapjain összegezte. Részletesen vizsgálta a darabot, utalva a Bródy Sándor *Királyidillekjéhez* fűződő szemléleti kötődésére (bár a viszonylagos „folytatás” mellett legalább ennyire igaz az elhatárolódás, a tematikai és stílári szemléletváltás ténye). A *Királyidillek*et (*Lajos király válik; A fejedelem; Mátyás király házását*) 1902-ben mutatta be a Nemzeti. Nagy Péter értékrendjében a *Fortunátus* messze meghaladta a részleges Bródy-előzményeket, az uralkodódráma-hármaszt. „Reprezentativitás”, „a nemzeti misszió tudata”, „rendkívül szerencsés korszakválasztás” (összevetésként: a Mohács előtti válság és – már 1918-ból nézve – a „tisztaistváni” Magyarország süllyedése): a számos érték akár remekművet is eredményezhetett volna, hiszen „ha Móricznak valamelyik színpadra zánt művére rá lehet mondani, hogy nagy alkotás, erre bizonytal. [...] Itt végre nemcsak hangulat van és miliőfestés, hanem rendkívül erős, izgalmas összecsapások sorozata, melyben számos jellem bomlik ki, nyilatkozik (ha nem is változik) meg előttünk.” S mégsem kristályosodott ki a maradandó minőség. „A mű alaphibája – amin egyébként könnyű lett volna segíteni – az, hogy a társadalmi konfliktus a vele összefonódó magánéleti konfliktus kibontakozásával arányosan elszűkül, sőt, szinte eltűnik, s a megoldás – hogy Fortunátus ráébred: öregszik, megszűnik a varázsa – kielégítetlenül hagy” – fejtegeti Nagy Péter.

E kérdéseket dolgozatunk súlyponti, a zalaegerszegi bemutatóra visszapillantó részében még közelebről érintjük. Megjegyzendő azonban, hogy manapság általában nem osztják a szakemberek, elemzők Nagy Péter elragadtatását, és a fogyatékosokat sem egészen ott szokás keresni, ahol ő észlelte a hibákat. Nógrádi Gábor író alapvetően politikai vitaokból (a szélsőjobb a neten is megtapasztalható, fokozódó antiszemitizmussal szembeszegezve) olvasta újra a Magyar Elektronikus Könyvtárban is hozzáférhető darabot. Jegyzete *Antiszemitizmussal vádolták a Móricz-darabot* címen ma, 2015. július 20-án is megtalálható (immár mintegy másfél esztendő óta) a Librarius archív cikkállományában. Nógrádi szerint a *Fortunátus* éppen hogy „sok hibával, avitt patetizmussal megírt színpadi mű, de ez nem azt jelenti, hogy leporolva, átdolgozva, megszerkesztve ne lehetne sikerrel előadni”. Megkockáztatja: „Móricz önmagáról formálta meg drámája főszereplőjét. Indulata, a búnt is

felvállaló heves szenvedélye, Don Juan-szerű életvágya mind benne van az áttért zsidó asszonyimádatában.”

Miként foglalható össze röviden az 1525-ben, Budán és Pesten játszódó dráma? Fortunátus Imre nagy vagyonú, gazdasági érdekkörök felett diszponáló pénzember, a végveszélybe sodródott ország egyik vezető politikai tekintélye. Kitért zsidó, aki megkezesztelkedésekor elhagyta (a gettóban hagyta) feleségét, fiait. Mohó bálványozója a női szépségnek, szerelmi kalandjainak, csábításainak se szeri, se száma. A zsidó rokon lányt, Dinát kisgyermekkorra óta neki nevelték, ám ő ügyet sem vet a házába minap érkezett, rajongva felkínálkozó ifjú nőre. Fortunátus hosszabb ideje Drághffyné szeretője, aki rejtekutakon jár pásztorórákra kedvese fényűző, megbabonázó palotájába. A férfi érdeklődése azonban a Drághffy család egy másik, fiatalabb nőtagja, a szűz Benigna felé fordult, és még az emberrablás eszközétől sem visszariadva szeretné őt megkaparintani. Drághffy gyanítva, sőt tudva felszarvazottságát, inkább gögből, mint féltékenységből, s legfőképp a politikai bosszú és karrier szándékával rajtaütne hűtlen asszonyán és a megvetett zsidó szeretőn. Ez nem sikerül, viszont maga mögött tudva különféle szövetkező nagyúri pártcsoporthoz tartozókat egyetértésért, lecsap Fortunátusra, és valós vagy koholt vádak alapján, majdhogynem rögtönítélő módon kiszabja rá a házi őrizetet, egyben kimondja a máglyahalált. Ezzel a renegát vagyonának birtokába jutna, politikai pozícióit is megszilárdítaná. Drághffy anyja, a szenteskedő leánynevelő Öreg Drághffyné a menyé felett ítélkezik. A Mohács előtti kétségbeesett politikai játszma újabb fordulata és a szeretője mellett nem érzelmi, hanem érzéki indítatásból ügyesen kiálló Drághffyné Fortunátusra nézve megalázó, ugyanakkor eredményes taktikázása (és Fortunátus rengeteg aranya) szükséges ahhoz, hogy a tűzhalál elmaradjon, de az ország közelgő veszte felsejlik. S vesztes maga Fortunátus is: Benignát képtelen megbabonázni, magáévá ragadni. Csalatkozniia kell hódító férfinévadásában. (A drámán kívüli, de Móricz által tudott, az értelmezésben figyelembe vehető tény, hogy Szerencsés Imre hamarosan, közelebből nem ismert 1526. nyári időpontban, még a mohácsi csata előtt elhunyt, miután lebonyolította utolsó nagyszabású pénzügyi tranzakcióját, a II. Lajos királynak a török elleni hadi készülődésre nyújtott kölcsönt – 10 000 arany –. Halálós ágyán, tanúk előtt nyilvánította ki az általa úgymond titkon mindig megtartott zsidó vallás kebelébe való visszatérésének szándékát.)

Az alábbiakban színháztörténeti eseményeket, a háromfelvonásos történelmi színmű zalaegerszegi próbafolyamatának és premierjének tanulságait vetítjük rá a *Fortunátus* nem különösebben gazdag, de mint néhány epizódból észleltük, létező és nagy amplitúdójú recepciójára, illetve magára a darabra. Abban az igazolható meggyőződésben, hogy a színházi interpretáció, részint a drámaszöveg plurimedialitásának – az irodalom és a színház körébe is tartozó, kettősen aktív művészi természetének – köszönhetően alkalmanként visszahat az irodalmi elemzésétre. Tágíthatja annak határait, elmozdíthatja fő hangsúlyait, sőt akár az írói alapműve textuális módosítására is okot adhat, természetesen a szerzői jog, a copyright szabályainak megfelelően.

Az 1987. március 26-án (egy estével a színházi világnap előtt, így az ősbemutató tényét is tekintve kettősen ünnepi keretek között) létrejött, két részben adott *Fortunátus*-premiert Tömöry Péter rendezte. 1943-as születésű, erdélyi gyökerű magyar költő, író, műfordító, rendező, dramaturg. 1978-ban települt át Magyarországra, ezért „asszimilánsnak” tartja magát az anyaországban. Debrecen, Kecskemét és Veszprém színházát követően sikeresen dolgozott az egerszegi társulattal is. 1989-ben ismét országot váltott: a Német Szövetségi Köztársaságba költözött. A legutóbbi két és fél évtizedben főleg Németország színházaiban tevékenykedett, de Magyarországra és Romániába (Erdélybe) is vissza-visszatért.

Mivel a *Fortunátus* formálódásfolyamatába annak idején – részint épp Tömöry híradásai révén – bepillantásom volt, s mert vele baráti munkakapcsolatban álltam már

Kecskeméten (főként az 1980–1981-es évadban, amikor vendégdramaturgja lehettem az ottani Katona József Színháznak), 2014. május 12-én az interneten keresztül kérésrel fordultam a rendezőhöz: elevenítse fel a Móricz-leletmentés időszakát és a bemutatót. Tömöry 2014. július 31-i keltezéssel, Veszprémből válaszolt e-mailben, *A magam zsidója* címmel, már-már életpálya-vallomásra vállalkozva. Levele – melyért ezúton is köszönetet mondok: a benne foglalt számos vallomások információért, továbbá a nekem ajánlott, a levél végére illesztett *Fortunátusnak* című versért – kinyomtatva tizenhét sűrűn gépelt oldalt ölel fel. A felmerülő emlékekről, kérdésekről később is többször gondolatot cseréltünk, utoljára 2014. október 2. körüli elektronikus üzeneteinkben. Több momentumot tehát a saját ismereteim és emlékezetem mellett döntően Tömöry múltidézése alapján, az ő engedélyével (és „nihil obstat”-jával) interpretálok, főleg *A magam zsidója* című eszmefuttatását irányítúként követve.

Önzetlen és esszé tanulmány-értékűvé bővült segítsége azért is nélkülözhetetlen, mert a bemutatónak írásos kritikái megörökítése és fénykép-dokumentációja sajnálatosan (tendenciózus okokból?) alig maradt fenn. Tömöry írása is rekonstrukció jellegű, hiszen mint tudatja: „*Keresgélek a naplómban. Semmi. Sem a Móricz Virággal való találkozásról, sem az előkészületekről, sem a próbákról, sem az előadásról, sem [...] a »zavaros körülményekről«, [...] »Fortunátus-magam« lélekkepleteiről, a [zalaegerszegi színházi közösségbe történő] beilleszkedés sikeresnek tűnő grádicsfokain didergő szorongásaimról. Leírva mindebből csak ez a két vers maradt meg, és soraik között a foszladozó képek. Emlékhasítékok.*” A levél már e passzust megelőzően magába foglalta a *Fortunátusnak Zalaegerszegre* és a *Tél a tavaszban* című verseket. Keletkezésük dátuma is lényeges: 1987. március 15. Az előbbinek látszólag a címszerepet megformáló vendégművész, Gálffi László a megszólítottja, az utóbbinak az egyik főszerep (Öreg Drághffyné) alakítója, Barta Mária, akinek a költeményt ajánlotta Tömöry. De nem: „*Sem egyiknek, sem másiknak nem írtam egyik verset sem, hanem csak magamról magannak, annak a Fortunátusnak, akinek bizonyára az 1987-es Magyarországon éreztem magam. [...] Nem mutattam meg és nem is adtam oda (»premierajándék« gyanánt sem) senkinek, és el sem is küldtem sehova közlésre.*” A magyar urak közt a kikeresztelkedett zsidó Szerencsés Imrének az identitás-problémája ezzel (mint még látni fogjuk) a honosság és otthonosság identitásproblémájává transzponálódott a rendező számára.

A zalaegerszegi Hevesi Sándor Színház 1983. október 11-én nyílt meg – a színházalapító Ruszt József által rendezett Madách-előadással, a főleg Gábor Miklós vendégszereplése, Lucifer-remeklése folytán nevezetessé, emlékezetessé vált *Az ember tragédiájával* –, de már 1982-től előadot tartott. A fiatal társulat az egyre emelkedő művészi színvonalon kívül az érdekes (a székhelyi előadások mellett hazai és külföldi vendégjátékokra is alkalmas) darabválasztással ugyancsak igyekezett mihamarabb nyomatékosan elhelyezni magát az ország és a közép-európai térség színházi térképén. Ebbe a törekvésbe beleillett Böhm György javaslata: juttassák végre színpadhoz a *Fortunátust*. Tömöry emlékezete szerint csak a drámaötlet és a bemutató taktikus szorgalmazása (és rendezőként épp Tömöry favorizálása) fűződik Böhm nevéhez, a szöveget nem alakította, gondozta, a társulattal az előkészítés és a próbaszakasz során nem dolgozott együtt, csupán a főpróba nyomán osztotta meg észrevételeit a rendezővel. Részben ennek a beszélgetésnek lett a következménye, hogy Tömöry – Harag György nevezetes erdélyi rendezőszemélyiség ilyen jellegű, a győri *Kisfaludy-játék* (1980) színpadra állításakor tanúsított, immár a színház történetben is rögzített, közvetlenül a bemutató előtti átrendező vakmerőségétől bátorítva – szinte az utolsó utáni pillanatban, a premier küszöbén is eszközölt változtatásokat rendezésén. Úgy érezte: hatásosan bár, de „elkente” a dráma konfliktusait; ezen igyekezett még javítani.

A premier nem hozta lázba a zalaegerszegi közönséget, de elég eredeti volt, és elég jól sikerült ahhoz, hogy meghívják az 1983-as Országos Színházi Találkozóra, amelyen a díjak

elosztásakor, részint a szokásos lobbizás eredményeként, Böhm Györgynek a dramaturgi díj, Barta Máriaának a legjobb női mellékszereplő díja jutott. Két díj: igen szép sikere a *Fortunátus*nak és a fiatal egerszegi társulatnak. Gálffi Lászlót csalódásként érte, hogy a legjobb férfi főszerepért nem őt jutalmazták.

De még nemhogy a budapesti vendégjátéknál nem járunk: a próbák kezdeténél is alig. A színházi produkció próbafolyamata és a bemutató sosem steril művészi körülmények között születik meg. A pillanatnyi közösségi konstelláció, a színművészek szellemi és fizikai kondíciója, egymáshoz, a rendezőhöz, az alkotótársakhoz, a koncepcióhoz való változó viszonya próbáról próbára módosítja a keletkező produkciót, s a munka szinte elképzelhetetlen a mindennapos szövegigazítások, húzások-betoldások nélkül. Ennek a folyamatnak, mely a bemutató után is tarthat, a rendezői elgondolás körvonalazódása (az olvasópróbára elkészített szöveggönyv létrehozása) és a szereposztás kifüggesztése a két elindító mozzanata.

Mint olvashattuk, Tömöry Péter rendező *Fortunátus* Imre darabbeli másságát, mely elsősorban kikeresztelkedett zsidó léte, roppant gazdagsága és férfiúi sikerei miatt válik hangsúlyossá, transzponált-átlényegített önvallomásként – a magyarországi körülmények közt dolgozó erdélyi magyar színházművész önazonosság-problémájaként – is értelmezte. Esszélevelének ezért is adta *A magam zsidója* címet. Két művészi én lakozott, viaskodott benne akkoriban: a megőrző és a megújuló, a korábbi ars poeticájából nem engedő és a magyarországi színházi működésfeltételeknek az erdélyitől némiképp, inkább negatív értelemben eltérő körülményei közé beilleszkedni igyekvő alkotóé. Ezt az előre sejtett, felmért gondot Magyarországra történt áttelepülésekor, már az anyaországban írt *Az idő alkalmatos volta* (1978) című színdarabjában fejtette ki, melyben Péchy Simon erdélyi kancellárnak, a szombatosok vezető egyéniségének tevékenysége a „*Bethlen Gábor fejedelemnek Bethlen Gáborra voltál*” mondatban summázódik. Vagyis Péchy nem önmagát teljesíti ki a közösség érdekében, hanem (átvitt értelemben) uralkodója másik, jobbik énjeként szolgál. Tömörynek fel kellett dolgoznia, hogy más társulatokban is, de Zalaegerszegen kiváltképp, a háta mögött „kis erdélyi román”-nak titulálták: akkoriban oly sok Erdélyből érkezett – onnan távozni kényszerülő –, különféle hivatású művész kezdte újraépíteni karrierjét, kereste helyét a magyarországi szellemi közösségekben, hogy az óhaza művésztszadalmának egy részében ébredezett a féltékenység, a pozíció- és jövedelem-féltő, felülkerekedni, kiszorítani akaró rivalizálás. Kecskeméten a másik erdélyi magyar származék, Szőke István rendező is megkapta titkon az „agresszív román” jelzőt, és a Csehszlovákiából (Szlovákiából, Kassáról) áttelepült Beke Sándor sem úszta meg a persze nem a szemébe mondott „tót rendező” minősítés nélkül.

Gálffi László, aki az idők során többször vendégszerepelt a Hevesi Sándor Színházban, országos híré (későbbi Kossuth-díjas) művészként ugyancsak „hozott magával” beilleszkedési gondokat. E másféle gondok, amelyek például abban is megnyilvánultak, hogy a Móricz-szöveg kissé régies veretessége (ezt Tömöry a maga erdélyi nyelvi hátterével természetesen ismert, értette és elfogadta, sőt imént említett drámájában kissé kölcsönzött is belőle) Gálffi modernebb budapesti dialektusával, a vígszínházi társalgási stílushoz szokott hanghordozásával nem egykönnyen találkozott össze. Gellért Oszkár egykor úgy hallotta a darabot: „*Nyelvében az Ótestamentum Salamon királyának édessége és Ézsaiás próféta zordsága*” lüktet (Salamon neve elő is fordul Móricz szövegében). Tömöry hozzám írott levele úgy karakterizál: „...poétikusan archaizáló (Móricz által kitalált – alkalmazott? –) műnyelv; már a színmű első olvasatakor az Erdély-trilógia nyelvi poézisét idézte föl bennem”. Ez a nyelvezet az előadásban csak módosulva, csökevényesen, billegve jutott érvényre, vagyis a színházi *Fortunátus* replikáinak, dikciójának más hangfekvésben kellett volna boldogulnia, mint (nyelvi formáltságát, tónusát tekintve) az irodalmi műnek. Köztes állapotban billeg-

ve a részben hiteles, részben műnyelvi archaizálás és a több százból csavarodó ezredvégi nyelv- és beszédállapot között.

Tömöry erős nyelvi-stilisztikai alapozású, ám a részleges akusztikus archaizálásban vizuálisan modernnek és a térben erősen tagoltnak, látványában tartózkodóan reprezentatívnak elgondolt rendezése (díszlet: Csányi Árpád m. v., jelmez: Vágvölgyi Ilona) a zsidó–nem zsidó problematika révén, a kiéleződő szembenállás által az etnikai, érdek-, hit-, képesség- és egyéb különbözőségek modelljét is szeretne volna megjeleníteni. E sokrétű diszharmonia és a konfliktusra keresett feleletek dinamikája forrásította fel a próbaheteket. Tekintélyes vendégművész felkérése megtiszteltetés, egyben mindig feszültségforrás a társulat számára. Feszültséget a meghívott emberi személyisége, viselkedésmódja is gerjeszthet, ám gyakoribb és fontosabb, hogy színpadi egója, játéktechnikája, a szereplők viszonyrendjén belüli helye váltja ki az esetleg más interpretációs módokhoz szokott, kisebbségi vagy rivalizálási késztetésekkel küzdő helybeli kollégákból.

Tömöry levele „féltekenység szülte küzdelemről” tudósít. A féltekenységérzet a szerepekből eleve fakadt, fontos alkotórésze a drámának, de kifejeződött benne az is, hogy melyik művészről vélte magát a Fortunátust játszó ünnepezt fővárosi művész, Gálffi legméltóbb partnerének, „kiválasztott” művésztársának. A küzdelmet a „női hármas” vívta: Barta Mária (Öreg Drághffyné), Szakács Eszter (Drághffyné) és Fekete Gizi (Dina). „*Közvetve egymással, de elsősorban velem. Ki a jelentősebb? Ki a női főszerep? Kié lesz Páris almája...?*” – írja Tömöry. A három fontosabb női szerep alakítója mellett visszahúzódban, de nyilván kénytelen volt állást foglalni ebben a kérdésben Deák Éva (Benigna) és a cserfes kis szolgálólány, Perzsi megformálója, Segesvári Gabriella is. (Megjegyzendő, hogy Deák Éva neve a zalaegerszegi színház honlapjának archív oldalain olvasható *Fortunátus*-szereposztásból hiányzik, de az előadásból – mint többek között az ugyancsak a honlapon felkereshető, egykor a *Film Színház Muzsikában* közölt, aláírás nélküli előzetes bizonyítjára – nem maradt ki.)

Az emberi-művészi összetevő arra készítette a szövegeten egyébként is rengeteget dolgozó rendezőt, hogy jelenet- és párbeszéd-átcsoportosításokkal, epizódbeiktatással (valamint taktikusan biztató, személyre szabott „magáninstrukciókkal”) igyekezzen a lehetőségekhez képest elsimítani a konfliktust. Kifejezetten Szakács Eszter kedvéért megrövidítette a második felvonás Drághffyné-monológját, viszont betoldott egy kisjelenetet. A változtatásokkal a színművésznek csak a próbán szembesült (Tömöry ma, utólag hibájának tartja, hogy nem konzultált vele előre). A módosítások – a rendezői emlékezet szerint – minőségileg jelentékenyen emelték az alakítás színvonalát, kisugárzását („*olyan hiteles volt [a próbán], hogy mindenkiben elállt a szusz*”), másfelől olyannyira sértették a szereppel azonosuló Szakács Eszter önértékelését, önérzetét (mivel nem értett egyet a figura „meg vagyok törve, meg vagyok alázva” gyónásával), hogy szinte meg sem várta a jelenet végét a próbán. Leszaggatta magáról jelmezét, kirohant a színházból, az orvossal betegállományba vétette magát. Két nap múlva, se szó, se beszéd, visszatért a munkába (tudva, hogy az addig távol időző igazgató, Ruszt József ismét a színházban tartózkodik), és „magánszorgalomból”, kéréstlenül próbálni kezdett egy *másik* jelenetet Gálffival.

Az idősebb, tapasztaltabb Barta Máriával, a fiatalabb Fekete Gizivel Tömöry könnyebben (persze ugyancsak taktikusan) fogadtatta el koncepcióját. Bartával eredményesebben (és szintén kijelentet-beírásal), amit a színházi találkozójának díja is igazolt a környezetét királynői fölényel, tárgyként kezelő nemesasszony karakterét honorálva. Fekete Gizivel sikertelenebbül, mert kevésbé méltányolta, hogy Dinának nem a Drághffynéval való női párharcból kell kiindulnia, hanem a gyönyörű zsidó lány szépségének elemi egzotikumából. Ez a vita végül oda vezetett, hogy a színésznő maga helyett inkább jelmezét játszatta (Dina öltözéke, lévén archaizáló-folklorikus zsidó ruházat, a darab szerint tiltott viseletnek számít, azaz önmagában is drámai vonatkozásokkal bír).

Ezek a kisebb-nagyobb összejövendők, színházban nem szokatlan felfokozott, hisztérikus reakciók a feledés kódébe vesznének (Barta Mária és Szakács Eszter már elhunyt). De épp az akkor és ott nem kis horderejű összetűzések és a próbarend borulása tudatosította még mélyebben Tömörkyben, hogy noha az elemzések két nőalak (Drághffyné és Dina) Fortunátusért folytatott, szikrázó, bár egyenlőtlen szerelmi vetélkedéséről értekeznek (miközben maga Fortunátus a Benigna iránti lázban ég, a megtagadott zsidó rokonok pedig éppen most bíznák rá Dina életét, szerelmét), ebből a női érzelmekavargásból a kora és tisztességes jelleme folytán látszólag nem illetékes Öreg Drághffyné is részt kér (az „öreg” jelzőre mai mércével nem is szolgál rá), és a szerelmi vetélkedésbe történő közvetett bekapcsolódása pálfordulását is aláfesti. Hiszen előbb maga is elpusztítani akarja – fiával egyetértésben – a kitért dúsgazdag zsidót, a „bankárt”, majd megváltoztatott álláspontja, háttérben a politikai gondolkodás módosuló színezetével, addig ostorozott menyét, Szerencsés Imre megmentőjét, Drághffynét segíti.

A zalaegerszegi előadás külső művészi és pszichológiai impulzusok hatására újfent felmérte a *Fortunátus* viszonyrendjének e régióját, s kiderült: nem két, nem három asszony viaskodik a kivételes férfiről, hanem öt – mert Benigna és Perzsi elutasító jelenlétével is kapcsolatlehetőségként kell számolni! Az előbbi a már-már erotikus izzású szűziesség jegyében, utóbbi a szexus erkölcsével nemigen törődő, könnyen megkapható kiscseléd gonoszkodó fölényével tartja távol magát a hímtől, akit a távolságtartás fokozottan ösztönöz a megszerzésre, megkaparintásra. Sőt, nem feledkezhetünk meg arról, hogy Móricz a gettóban hagyott, a színen meg nem jelenő feleség, Fortunátus korábbi asszonya révén egy hatodik nőalakról is gondoskodott, akinek eltaszítása más jelleggel beszél el a főhős szerelmi túlszigázottságát és állhatatlanságát, mint a másik öt variáció.

Mivel a három (öt, hat) nőalak célkeresztjében Fortunátus áll, aki a férfi szereplők vonalával épp olyan intenzív konfliktusokba keveredik, mint a női vonallal, e problémaköteggel a zalaegerszegi előadás alakuló tartalmi és formai kultúrája szükségképp ugyancsak visszahatótt a színmű magát egyre rétegzettebben megvilágosító szerkezetére. Míg a szakirodalom a magyar urak megvetésének, mohóságának és a másságot érő rasszista, gyilkos beidegződéseinek gyűrűjébe fogott idegent láttat Fortunátus személyében, egyértelműen ki kellett derülnie annak, amit a dráma szoros olvasata is felfed. Maga Drághffy – jelezte ezt Gellért Oszkár margináliája is – etnikailag szintén kevert származású: a magyar mellett román, német, lengyel vér is folyik ereiben. Akár asszimiláns magyarnak is nevezhető, bár felhördülne a minősítésre. Szalai László primás Fortunátushoz hasonlóan ugyancsak parvenü: a másság egy másik vonásával hasonlít az ő szinte minden előzmény nélküli karrierje Szerencsés Imre hatalmas ívű, titokzatos karrierjére. A csak említésekben szereplő, az élők sorából már eltávozott Perényi Imre nádor pedig (akitől Szerencsés még a személynevét is örökölte a keresztségen) a történelmi sakkjátzmá másféle ravaszságával kötődik holtában is a „keresztfiához”. Voltaképp – aligha legitim erkölcsi gesztussal – ő „hagyta örökbe” Fortunátusra Drághffynét (elvileg inkább a patrónát, a mentőangyalt, a védő nemtőt – nem a szeretőt). Szerencsést is mintegy programozta sűrűn álláspontot változtató szerepére. Az Öreg Drághffynétől úgy értesülünk: a vén Perényit *mulattatta* a vagyon, pénz szította színjáték, a 16. század eleji eszeveszett *Theatrum Mundi*. Mintha tudván tudta volna: az ország alkalmatlan arra, hogy megmentse magát mindattól, amit majd Mohács teljesít be, s a kincs, a pénz csak negatív katalizátora a veszébe rohanó udvar, a tehetetlen, megosztott haza politikai és katonai teljesítményének. Ha mást nem képes, hát szüljön színjátékot, halálos vizsalyt a pénz.

Zökkenőkkel, kitérőkkel ugyan: a zalaegerszegi *Fortunátus* a számos külsőnek látszó megnyilvánulás közepette is a maga belső, autonóm, keletkező életét mind erőteljesebb lélegzetvétellel élve tartott megszületése – premierje felé. A munkát azonban nem hagyták

érintetlenül bizonyos valóságosan külső játszmák, amelyek közvetve a nyilvánosság elé készülődő előadásra s egyben a drámai szövegre gyakoroltak intenzív, de negatív hatást. Ruszt József, a Hevesi Sándor Színház országosan nagyra becsült alapítója nyílt titoknak számító biszexualitása, illetve felülkerekedő homoszexualitása miatt pályája más állomás-helyein is került konfliktusba az általa szolgált vagy irányított színházak fenntartóival, illetve a társulatokkal. Zalaegerszegen épp a *Fortunátus* próbafolyamata idején félig-meddig leplezett rendőrségi vizsgálat is folyt ellene. Felmerült, hogy Ruszt életvitele egyfelől „potenciális veszély” a városra, a színházra, a fiatalságra, sőt magára Rusztra nézve, akit a rendőri szervek, némileg álságos módon, „bosszútól” féltettek. Az eseménytörténet és dokumentumai napjainkra már hozzáférhetőek (egy levél formájában Ruszt személyes álláspontját, beismerését és védekezését sem nélkülözve, a Ruszt József írásos hagyatékát dokumentáló és munkásságát feldolgozó, hatkötetesre tervezett kiadvány 2014-es [5.] kötete révén: *Ruszt József. Zalaegerszeg – Független Színpad – 1982–1993*). A megyeszékhelynek egyre inkább érdeke lett, hogy botrány nélkül és konszolidált keretek között, megfelelő kiutat találva megválasson legnevesebb művészeinek egyikétől, a színházalapítótól. Ruszt is úgy érezte: itt már nincs vezetői és alkotói távlata.

Tömöry Pétert és készülő *Fortunátus*-át kettősen érintette e feszültség. A produkcióban apró kis mellékfeladatot bízott arra az ifjúra, aki az aktuális „Ruszt-botrány” érintettje volt. Ezzel nem vehette elejét a feszültségeknek, pletykáknak, rágalomnak, kritikáknak. A másságprobléma „kapukon belülről” (nyomatékosan a *Fortunátus*-produkción belülről) került, olyan szexuális változatban, amely a Móricz-darabnak nem tárgya, viszont a dráma konfliktusainak újabb irányú, mögöttes kielezője lett.

Ennél a momentumnál még akutabbnak érződött, hogy a *Fortunátus*-t próbáló rendező, Tömöry Péter is „más” volt kollégái szemében, egyre inkább „más” lett ezekben a hetekben. Tudniillik – inkább informális és metakommunikatív csatornákon ugyan – arról szerzett tudomást, hogy a minden bizonnyal távozó Ruszt őt szeretné utódjául tudni. (Erre utalt a Tömöry-levélben a fentebb idézett „*a beilleszkedés sikeresnek tűnő grádicsfokai*” kifejezés: valószínűsíthető volt, hogy mindössze egy lépésnyire ott van előtte a vezetői tisztség.) Itt nem részletezhető politikai sakkhúzások és hatalmi, gazdasági, művészeti és morális háttérbeli konfrontációk folytán Ruszt (akit egyébként azzal is vádoltak, meglehetősen eltúlozva a történeteket, hogy igazgató elődjét „likvidálta” a direktori és a főrendezői poszt teljhatalmú egyesítése érdekében) utódjául mégsem Tömöryt nevezte meg. Természetesen a kinevezés nem az ő kompetenciája volt, de nagy súllyal esett latba a véleménye. A színház élére Halasi Imre fiatal rendező került (és hosszú időn át alkalmas, jó igazgatónak bizonyult), a csalódott – vagy inkább félrevezetett, cserbenhagyott – Tömöry pedig ezért, valamint más okok folytán nemsokára távozott a társulattól. A zalaegerszegi városi és pártvezetés (a hatalmi gépezet fővárosi hadállásainak nyomatékos közreműködésével és intencióival) olyan fordulékony játszmát vitt végig (s ebben maga Ruszt – akinek emlékét ma Zalaegerszegen egy róla elnevezett közterület és számtalan más pozitív jel, hasznos törekvés őrzi – ugyancsak bábuként botladozott). Túlzás lenne azt állítani, hogy a színház-vezetői posztért folytatott csata – melyben a jelöltek, kiszemelték csatároztak a legkevésbé: az egymástól eltérő-elcsúszó döntési fokozatok a fejük felett mentek végbe, a korszak politikai arculatának megfelelően –, e lényeges művészeti hatalomváltás minden ízében hasonlatos a *Fortunátus* magyar nagyurainak Drághffyt előtérbe nyomó, folytonosan döntésmódosítási bizonytalanságokban és kényszerekben cselekvő kapkodásához, de hiba lenne nem észrevenni a párhuzamosságokat. A *Fortunátus* zalaegerszegi (ős)bemutatójának 1987-es keletkezéstörténete sokszoros értelmezői lehetőségeket kínálva tapadt ahhoz az 1525-ös[–1526-os] nemzeti végjátéktörténethez, amelynek feltérképezésére Móricz a *Fortunátus*-problémapontot választotta kiindulásul.

A dráma első színrevitele tehát végbement – és elfeledődött. Sem a helyi, sem az országos sajtó nem szorgalmazta elemző, kritikai megörökítését, részletesebb híradások, elemzések nem íródtak róla. Mégis meggyőződéssel kell állítanunk: ha a *Fortunátust* egyszer ismét előveszi egy színház, a Móricz-mű korszerű, szuverén és összetett elemzése mellett mindenképp érdemes számolnia azokkal az úttörő érdemű Tömöry-rendezés adalékaival, melyek nem csupán az ezerkilencszáznolcvanas évek második felének, a rendszerváltás előtti magyar színházművészetnek az anomáliáit tükrözik, de önmagukon túli jelentéses létmódjuk és összefüggésrendjük révén magára az irodalmi alkotásra, a 21. században érvényesnek gondolható olvasatra, szövegértés(ek)re is visszahatnak.

Oláh-Gál Róbert

Mentovichék: Mindenáron Erdélybe!

Mentovich Ferenc beírta nevét a magyar irodalomba, ha másként nem, mint irodalomszervező! Ha nem is volt jelentős költő, filozófusként számon tartják munkásságát, mint XIX. századi materialista matematikus-filozófus. Akkor ehhez nem kis bátorság kellett egy egyházi iskolákban tanító professzornak. Marosvásárhelyen és Nagykőrösön utcákat is neveztek el róla. Ma csak Nagykőrösön maradt meg a Mentovich utcanév. Marosvásárhelyen, a Kultúrpalota féldomborművén megmaradt a portréja, a Bolyaiak, Petelei István, Dósa Elek, Teleki Sámuel mellett, mert azt a román hatalom már csak nem merte leveretni. A nagykőrösi hálás közösség talán azért emlékezik utcanévvel Mentovichra, mert neki köszönhető, hogy Arany János Nagyszalontáról Nagykőrösre költözött. Mentovich harcolta ki Arany meghívását, ő biztatta Arany Jánost az átköltözésre, és náluk húzódott meg az Arany család addig, amíg Aranyéknak is szállást tudott biztosítani a Nagykőrösi Református Kollégium.

(balról jobbra) Dósa Elek, Teleki Sámuel, Bolyai Farkas, Bolyai János, Mentovich Ferenc, Petelei István

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Domus Programja által támogatott tevékenység keretében.

Mentovichéknak is menedék volt a Nagykőrösi Református Kollégium. Ő is részt vett az 1848-as forradalomban, és bujdosnia kellett, így került Nagykőrösre. Az alábbi írásban arra a kérdésre keresem a választ, hogy mi lehetett Nagykőrös vonzereje, hogy a negyed akadémia Nagykőrösre került? Mi lehetett az oka a szellemi műhely megszűnésének, annak, hogy néhány év leforgása alatt szétszéledtek a „nagyok”, és Mentovichék mindenáron vissza akartak menni Erdélybe.

„Névnapi köszöntő Mentovich Ferencnek

*Írták Arany János és Szász Károly,
Nagykőrösön, 1851. az 12351-ik szerdán.*

*Kedves jó barátunk, Francisce Mentovich!
Búban, fájdalomban te sohase voníccs,
Sőt a gondok felé még csak ne is konyíccs,
Minket bús pofával sohase szomoríccs.*

...

*Ezeket szörzötték egy hideg szobában,
János mester egyik, Arany mostanában,
Továbbá Szász Karli, gondolván magában,
Hogy jót kívánni is jobb kadenciában.”¹*

(12 3 51 jelentése 12 = december, 3 = 3. nap, 51 = 1851. 1851. december 3. szerda volt és Ferenc névnap.²)

A Nagykőrösi Református Kollégium „aranyideje” akkor volt, amikor a „Tudós Társaság negyede” Nagykőrösön tanított, közülük heten a Magyar Tudományos Akadémia tagjaivá váltak: Arany János (1817–1882), Salamon Ferenc (1825–1892), Szabó Károly (1834–1890), Szász Károly (1829–1905), Szigeti Warga János (1834–1873), Szilágyi Sándor (1827–1899), Tomory Anasztáz (1825–1890). A tanárok közül partiumi, illetve erdélyi volt Arany János, Mentovich Ferenc, Szász Károly, illetve Szilágyi Sándor történelemszakkönyvtáros. Aranyt a matematikus, irodalmár és filozófus Mentovich Ferenc hívta Nagykőrösre. Mentovich Ferencet 1856-ban a Marosvásárhelyi Református Kollégium választotta meg Bolyai Farkas utódjának. A nagykőrösi tanári kar igazi nagysága, tudományuk akadémiai szintű művelése mellett, abban rejlett, hogy nem csak a saját tudományukat sulykolták, hanem igazi tehetséggondozást végeztek, a szó legnemesebb értelmében.

Mentovich Ferenc 1819. április 19-én Nagy-Debrecen, Szolnok-Doboka megyében született. Középkorú tanulóit és felsőbb tanulmányait Naszódon, Désen és Enyeden végezte, ahol ifj. Szász Károly, a későbbi nagykőrösi kollégája, majd dunamelléki püspök nevelője volt. Külföldi egyetemeken képezte magát, mint a báró Kemény és a báró Jesznák család pártfogoltja. Vajda Dániel és Bodor Julianna leányát, Vajda Annát vette feleségül. Szólnunk kell Vajda Dánielről is, mert az írásunk gerincét képező forrásközleményként közlendő három levél csak így érthető meg a teljes mélységében.

1 *Arany János összes költeményei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969. pp. 176–177.

2 Szabó Péter Gábor szegedi matematikátörténész magyarázata.

Vajda Dániel (1793–1860), az első magyar nyelven írt borászati szakkönyv szerzője mindkét Bolyainak igen közeli barátja és bizalmi embere volt. Vajda legfőbb műve a „*Borászati közlemények – a magyar pincegazdászat mezejéről*”, Marosvásárhelyen jelent meg az 1858. évben, emellett sok cikket közölt a *Gazdasági Lapokban* is. Marosvásárhelyen született 1793. július havában, marosvásárhelyi polgárok gyermekeként. Bolyai Farkas is fia mellé fogadta házitánítónak, hogy ezzel is segítse tehetséges tanítványát. Bolyai János nagyon szép szavakkal emlékszik vissza kedves tanítójára, jóllehet elmarasztalóan is írt néhány tanáráról. Vajda Dánielnek is érdeme, hogy Bolyai János megszerette a tanulást, a szellemi munkát.

Vajda Dániel 1814-ben a református egyház szerény ösztöndíjával ment a bécsi műegyetemre, de 1815-ben már haza is jött. Ekkor Bolyai Farkas beprotezsálta Kemény Simon báró barátjához Csombordra és Nagyenyedre, így lett a Kemény gyerekek nevelője és házitánítója. Ott kezdte kamatoztatni Bolyai Farkastól tanult borászati ismereteit. Egy mintaszőlészetet létesített, mely évről évre gyarapodott és hasznot hozott, míg 1848-ban a román lázadók teljesen feldúlták. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium 1829. április 24-én meghívta a nagyenyedi Bethlen Kollégiumba egyetemes és hazai történelem, a latin irodalom és esztétika rendes tanárának. Sajnos csak egy évig taníthatott, szembetegsége miatt le kellett mondania jól jövedelmező állásáról. Kemény Simon özvegye, gróf Teleki Anna és középső fia, Kemény István 1836. február 19-től élete végéig évi 500 rénes forint és 200 véka búza nyugdíjat biztosított a számára.

A gróf Széchenyi István által létrehozott kaszinómozgalom eljutott Nagyenyedre is, és 1831-ben a Nagyenyedi Kaszinó Vajda Dánielt választotta elnökének. Vajda Dániel levelezett báró ifj. Wesselényi Miklóssal is. Néhány levele megtalálható az Országos Levéltár kolozsvári kirendeltségén.

1848-ban a mókok betörték Nagyenyedre, 12 000 rénes forintnyi bort megittak és elhordtak, értékes könyvtárát, kéziratait elégették. Vajda Dániel először Kolozsvárra, majd Pestre menekült, majd Anna leányával és annak férjével, Mentovich Ferencsel Nagykőrösre költöztek. Mentovichot megválasztották Bolyai Farkas katedrája utódjaként a marosvásárhelyi református kollégiumban, ennek előzményéről szól az alábbi három levél, és így 1856 őszén hazaköltöztek Marosvásárhelyre. A gyengélkedő Bolyai Farkas utolsó leveleiben is emlegeti, hogy megy és meglátogatja az éppen hazaköltözött Vajda Dánielt.

Szólnunk kellene felesége anyai nagyapjáról, Mentovich anyósa apjáról, Bodor Pálról is. Bodor Pál (1773–1828) Bolyai Farkasnak, báró Kemény Simonnak és báró Kemény Jánosnak volt az útítársa a göttingeni perregrinációban. Ennek a Göttingát megjárt kedves tanulótszaságnak Bodor Pál volt a megbízott pénztárnoka. Ugyanis idős báró Kemény Simon, Fehér vármegye és Kolozsvár tejhatalmú főispánja Bodor Pálra bízta a pénz kezelését. Mikor aztán hazaérkeztek, 1799-ban elhunyt idős báró Kemény Simon. A főispánságot megörökölte a fia, ifj. báró Kemény Simon, és Bodor Pál lett a főkormány-szék mellett működő provinciális kassza pénztárnoka (ez a mai fogalmak között az állami kincstár csírája volt).

Az alább közölt levelekben érezhető az a kétségbejítő harc azért, hogy a Vajda és Mentovich család mindenáron visszaköltözzön Erdélybe. Számomra rejtély marad, hogy mi volt a nagykőrösi műhely varázsa, és hogyan húlt ki az a szenvedély egyik napról a másikra. És persze elgondolkodtató az is, hogy Erdélynek milyen hallatlan vonzása volt 1918-ig.

Vajda Dánielné Bolyai Farkashoz

Nagykőrös, 1856. március 16. (közel a húsvét, kurta az idő, azért instálom mentől előbb tenni)
Édes jó Bolyai bácsi!³

Csudálkozni fog, hogy mi tárgyban irhatok én, vagy tán írástomat meg se ösmeri, míg az aláírástomat meg nem nézi.

Én édes Bolyai bácsi, egy fájdalomtól elnyomott Anya vagyok, kit a sors sok nemű csapással látogatott meg, – jelenleg szegény Anikóm betegeskedése a' legnyomasztóbb, – miolta itt vagyok, folytonosan hervad, két nagy betegséget állott ki, mind olyan bajai vannak, a' mi arra mutat, hogy az idevaló levegőt nem szokhattya, az orvos is azt mondja, levegőváltoztatást kell, de hogyan? hova, mit tehetünk szegény emberek mi? ilyenkor keserves a' pénz nem léte, helyhez kötött rab az ember, a' fájdalom majd meg öl, mikor négy szép reményteljes gyermekeit látom Anikóm körül, ki napról-napra jobban fogy, és betegeskedik.

Azért Sorsunk változtatásán gondolkodunk, más mód arra jelenleg nem mutatkozik, mintha Mentovich oly szerencsés lesz a' MVásárhelyt most ürességbe lévő Mathesis, Phisika, Chemiai Cathedrát elnyerheti; mely nekünk jelen helyzetünkbe igen sokoldalú boldogságot nyújtana. Ennek el nyerhetésére mi itt nem is foghatunk az utakat, módokat jól, hanem azt hiszem, hogy Bolyai bácsi többet tud hozzá, mint mi, azért felszólítom én is a' magam nevében is, hogy mint szegény néhai édes Apám lelki barátja lépjen fel egész lélekkel a' Mentovich Vásárhelyre vitele dolgába, s' ez által tartsa meg a' nőt szerető férjének, az Anyát gyermekeinek: csak a' kéne édes jó Bolyai bácsi, hogy ezt a' kis családot tartsa az egymáshoz való szeretetbe, ragaszkodásba, úgy szólnom se kéne, jól mondja Mentovich a' száraz lombokba írt egyik verse végén, melynek címe: „Alvó gyermekemhez”

„Ő véd akkor is, ha ránk hév sirokkó fuvul,
bésátorozván e fészket szerelmének lombival
Mond, hogy nincs más drágaságunk szerető lelkén kívüül,
Ha ő nincs...akkor e fészek végkép elpusztul kihüül”

Azért édes jó Bolyai bácsi kérjük a' legszívesebben, tegyen meg mindent arra, hogy Mentovichot Vásárhelyi professzornak megválasszák, próbáljon el minden utat, módot réa, ajánlja Mentovichot gróf Toldalagi Ferenc Urnak, báró Bánffy János úrnak, Dósának, Moósnak, kinek csak azért is fontos lesz a' szava mivel a' közelebbről sokat testált a' Vásárhelyi Kolégyomnak. Hiszen meg is teheti kérésünket Bolyai bácsi tiszta lélekkel, mint tudja, hogy az öreg Szásznak Mentovich és Kasza voltak legkedvesebb tanítványai a' fachjában, és azt is tudja, hogy két évig ½ azon fachokra képezte magát, főleg Berlinbe léte alatt, jelenleg is azon fachokat tanítja hat év óta ezen fő Gimnáziumba, a' hol is a' Kormány által megerősített tanár, és mind az előjárak, mind a' tanítványai előtt köz kedvességbe álló ember, azt is tudja Bolyai bácsi, hogy talentumos egyén.

Mind a' mellett, hogy nekem 's Uramnak boldogságunk gyermekeink jó sorsától függ, még is Bolyai bácsit, ki tiszta lelkű édes Apám, hasonló tiszta lelkű barátja, nem kérném a' viláért is, egy oly dolog előmozdítására, a' mit Bolyai bácsi jó lélekkel meg ne tehetne, de mivel mint fennebb íráim maga Bolyai bácsi is tudja, hogy Ferencünknek éppen abba a' fachba van szép készüllete, 's itt már a' Kormány által is megerősített fel Gimnázális tanár, ennél fogva bizonyosan csak is előmenetére lehet a' Collégiumnak.

Ami a' nem sok fizetést illeti Ferenc azzal meg barátkozott, dolgozni fog, mint munkakedvelő, privát órákat ad, és mi nélkül kosztot adunk, 's persze együtt maradunk, megéliünk, 's így könnyítve lesz mind a' két családon minden tekintetbe az ifjak a' gazdák, mi öregek a' mit lehet segítnünk, s így ha őket megelégedve, egészségesen látjuk megvan minden boldogságunk, engemet 's Uramat

sok kecsgetet, ha a Mindenható boldogít s bé visz, mely jó órákat ígér Uram magának a' Bolyai bácsi társaságába öreg napjaira, s ott folytathatni utolsó éveit hol azokat kezdette, ez is egy inger, ott van most a' testvérem családjával, ott vannak báró Kemény Györgyék, a' derék jó báró Kemény Pálné családja, és még sokan mások – hát a' derék öreg Moós, kit Uram úgy szeret, tisztel. Dósa, a' derék Dr. Antal⁴, kinek orvosi segítségei tökéletesen bízunk, s ha Anikó vér alkotását jól ösmeri ennél fogva is mely sokat remélünk egészségének helyre állítására. Anikónak a Gergely családja mily kedves társaság lesz – s mások Hegedűs Jánosék, s etc.

Kérem tehát édes jó Bolyai bácsi én is, de Mentovich és Anikóm is tegyen meg mindent, hogy bé mehessünk mindnyájan, nagyon sokat várunk a' jó Bolyai bácsi befolyásától, 's tevékenységeiről gróf Toldalagi Ferenc húsvétra Kolozsvárt akar lenni, báró Bánffi János nem tudjuk, hol van, mert neki Uram nem is írt, a' Bolyai bácsi szava vagy levele nagy hatással lenne, hát Szász István. 's a többi Vásárhelyi professzorok, ezeket is kérje meg mind a' mi nevünkbe mond, és maga nevébe, Ferenc azt mondta Uramnak, írjon mindenkinek az Uram, mert Ferencet nem igen ösmerék eléggé, Uramat pedig igen, s tudják mily buzgó volt mindég, a' közügyekbe 's az ő szava fontosabb lesz bárki előtt, ő magáról bajosan is írhat ösmertetésül valamit, anélkül, hogy szerénytelenségnek ne vevődnek s igaza is van. Ferenc most is mint régen igen szerény becsületes ember, s oh mint szereti családját.

De végzem levelem, még csak annyit, hogy én sok felé írtam, Uram is írt néhány felé, de nem írhat mindannak a' kiknek akart, mert egy oly nagy szemfájása volt, hogy most is alig írhatott öt-hat levelet, azért se Dósának, se Moósnak, se báró Bánffi János Urnak maga nem írhatott, szemfájása mián el késvén, de remélem jó barátaim lesznek szószólóink, 's azon nem szenved hajótörést a' dolog, az Uram szemfájása okozta, hogy ennyit késett a dolog.

Kérem beszéljen báró Kemény Györggyel is Isten áldja édes jó Bolyai bácsi

Uram Ferenc, Anikó, Marikám, mindnyájan tiszteljük, s a' legforróbban szívére kötjük ügyünket, mint életünk megmentőjét.

Anikóm most is rosszul van. Linkámnak fáj a szeme. Még egyszer édes Bolyai bácsi kérem, beszéljen Palival a' testvéremmel, 's utasítsa őtet is, hogy ha ezen ügyünken mozdíthatna. Ha Bolyai bácsi által láttatja azon egyénekkel kiktől a' választás függ, hogy a Collégiumnak előmenetelére lesz a' Mentovich bévitele, nyert perünk lesz, Isten áldja szívesen tisztelve szerető húga Bodor Julianna

U.I. Mind attól félek az elkésés mián marad el, azért sietni kell Uram Kolozsvárra írt báró Kemény Györgynek, ha ott van, beszéljen vele, hogy ő is báró Bánffi János Úr 's a többivel, kiktől függ ezen dolog, beszéljen, kösse Bolyai bácsi lelkére Györgynek ügyünket, 's ő fia is nyerne benne.

2. levél

Nagykőrös, 1856. április 10.

Édes Bolyai Bátyám!⁵

A' múlt holnapban írt levelét vettük, melyet Uramnak írt Bolyai bácsi, s talán arra válaszolt is Uram, de azóta a' körülmények változtak, annyiba, hogy az Anikó állapota aggasztóbb, és már én is mind inkább betegeskedem, azért sietek megírni, mielőtt Uram a' fájós szemével tehetné, hogy mind a' mellett, hogy a vásárhelyi fizetés kevés Mentovich elvállalja, ha oly szerencsés lesz és megválaszszak, mivel a' felesége életéről van szó, hogy őtet gyermekeinek s házának megtartsa.

4 Antal László (1808, Marosvásárhely – 1884, Marosvásárhely) orvosdoktor.

5 MTA KK K 23/41

Kérem tehát a' Mentovich nevébe, és a' mienkbe édes jó Bolyai bácsi, beszéljen Dósával, s kérje addig is, míg vagy Uram vagy Mentovich írának, hogy legyen Mentovich mellett s hozza fel minden helyes okot mellette.

Nem képzeli édes Bolyai bácsi, mint ki vagyok fáradva, mennyire elcsüggedve az Anikóm betegkedése mián, 's már még a' Luikám szemfájása, s az én betegségem mián, csak abba remélünk, hogy Erdélybe mehetünk.

Instálom Dr. Antallal is beszélnie 's részünkre megnyerni, valamint a' Vásárhelyi professzorok, Hegedűs János, Mentovich tanuló társa volt, 's barátja, Uram, Ferenc, Anikó vélem együtt tiszteljük, én pedig bocsánatot kérek sok alkalmatlankodásomért, s maradok Édes Bolyai bácsi tisztelő húga: Vajda Dánielné

3. levél

Nagykőrös, 1856. április 18.

Édes Bolyai bácsi!

Újra alkalmatlankodom levelemmel, de tudván azt, hogy Uramnak mily igaz szívú atyái jó barátja, egész bizalommal teszem, annál is inkább, mivel azon dologba mit írni fogok Bolyai bácsi járhat el a' legjobban; – ugyanis Mentovich ennek a' hónap 15-én indított MVásárhelyre egy levelet Hegedűs Jánosnak, melybe egy Dósának szóló levél volt zárva, hasonlólag még egy más levelet indított gróf Toldalagi Ferenc fő Curátor Urnak, ugyan MVásárhelyre, mindegyik levelet csak levéljeggyel, egyiket se Recepissével? ez Ferenche aggodalmat szült s éppen most monda nekem, én azért tüstént be ültem Bolyai bácsinak írandó, hogy megkérjem azon barátságára, fájadjon el Hegedűs Jánoshoz (ki Mentovich tanuló társa és jó barátja) és kérdezze meg tőle kapta-e a' Mentovich levelét, s akár igen, akár nem – igen – igen instáljuk édes jó Bolyai bácsi tudósítson bennünket róla minnyárt, mert nagyon nyugtalanok vagyunk miatta, – mert igen gyakran veszett el levelünk.

Mentovich írt mindazoknak kiknek gondolta, hogy írni kell. Uram is írt többeknek. Bár Dósát lehetne megnyerni, ő azt hiszem most is nagy befolyással van a' prof. Candidatióra MVásárhelyt, ha Mentovichot láthatná, megösmarkednének vele, semmi kétségem sincs, hogy nagyon megszeretné; általában azt hiszem, hogy ha oly szerencsés lesz Mentovich a' MVásárhelyi professzorságot elnyerni; ott ötet szeretni 's becsülni fogják, valamint itt. Szegény Anikóm, most újból rosszabbul van, különös változásai vannak, mit úgy látszik az idevaló orvosok nem értik, – orvossággal él, – napról-napra fogy, iszonyatosan fél a' haláltól, azért mihelyt rosszabbul van, mindég sir úgy meg ijed, hogy ő már itt soha jobban nem lesz, s ennek következtibe még rosszabbul lesz, a' múlt éjjel sem aludt, szorult össze a' mejje a' testének különböző részibe bolha csípéshez hasonló szúrásokat érez, testébe naponta több helyében fájdalmat érez, étvágya nincs. Képzelterti, édes Bolyai bácsi mit állok én ki, magam is gyenge beteges léve, sokszor alig állok a' lábamon, még is vidám arcot kell mutatnom, s Anikómat bízgatni – már most az a' remény vigasztalja csak, hogy élete, gyermekei, 's Férje számára az által lesz biztosítva, ha Erdélybe bémeget, ha ebbe a' reményibe csalódik (Isten őrizz!) nem tudom, mi történik, csak ha szóba is jó, már ki kél a' képiből – oh, édes Bolyai bácsi kövessünk el mindent arra, hogy bé mehessünk, hiszem, hogy ha Dósa, Ferenc mellett lesz, bé is megyünk, kösse lelkére édes Bolyai bácsi, hiszem az oskola ügye is csak nyer egy ily tudományos műveltségű, szorgalmas characteres emberrel. Uramnak is mily jó lenne MVásárhelyt, mint odavalósi születés, ki életének szebb részét ifjúságát ott töltötte, én is ott kezdtem az életet, sok jó embereink vannak ott – testvérem s mások, Ferencnek is barátai, s a' jó Dr. Antal ki igaz barátunk volt mindég, s kibe most is a' legnagyobb bizodal munkat helyezzük –, Beszéljen Kemény Györggyel is édes Bolyai bácsi, 's írjon egypár biztatót szót. Báró Bánffy János Úr is Curátor, de nem vagyok bizonyos, kérje meg Kemény Györgyöt írjon neki, s kérje pártfogását.

Simontól ma kaptuk levelét, ő azt írja, hogy Hegedűs János akarja Mentovichot. Azt hiszem Dósát is meg lehet nyerni, hisz őt én egy igen jó érzésű jó characterű embernek ösmertem mindég, kit minnyájan igen nagyon becsültünk eddig is, de ha most ezen ügybe munkáskezet nyújt Ferencnek, örökös hálával kötelez le nem csak engem, de gyermekeimet is. Isten áldja édes jó Bolyai bácsi Uram, Ferenc, Anikó, Linkám, velem együtt igen nagyon tiszteljük. Ügyünket újra lelkére kötven édes jó Bolyai bácsi maradok örökös mély tisztelettel.

Testvérem Palit ölelem 's kérem őt is a' mit tehet, tegyen ügyönkbe alázatos szolgája szerető húga: Bodor Julianna

U.I. Instálom a' jó Dr. Antalt kérje fel tegyen ő is érettünk szóljon Dósának ő is, és a' püspöknek. Egyéb aránt Mentovich írt a' Püspöknek is, 's kérte pártfogását.

Eddig tartanak Vajda Dánielné kétségbeeső levelei Bolyai Farkashoz. Könyörgései meghallgatásra találtak. 1856 őszétől Mentovich már a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanított. 1856. november 20-án elhunyt Bolyai Farkas is, így sokat nem élvezhettek az öreg tudós kedves társaságát. A felesége a jó erdélyi levegőn és óshazai légkörben meggyógyulhatott, mert 1859-ben született egy Ferenc nevű fiút. Mentovich Marosvásárhelyen is felpezsdítette az irodalmi és tudományos életet. Megindította a *Marosvásárhelyi Füzeteket* (1858–60), később a *Napi Közlöny* (1864) és a *Székely Hírlap* (1873–74) szerkesztője, valamint a *Székely Közlöny* (1867–68) főmunkatársa volt. Elindította a tudományos pályán az 1872-ben Kolozsváron megnyílt Erdély első tudományegyetemének néhány leendő professzorát: Vályi Gábort, Jenei Viktort, Vályi Gyulát.

Sajnos Marosvásárhelyen csak a gyönyörű szecessziós Kultúrpalota homlokzatán lévő féldombormű és a református temetőben lévő sírja emlékeztet Erdélyt és Magyarországot egy hazának valló, bátor férfiúra.

Tóth Károly

Egy élet Nagybánya bűvöletében

Thorma János levelezéséről

Vannak könyvek, amelyek olvasását a recenzens önkéntelenül nem az első lapokon, hanem rögtön a névmutatónál kezdi. Miért? Talán azért, mert kutatóként az ember ellenállhatatlan vágyat érez arra, hogy rögtön megtudja, milyen tartalmakra, felbukkanó személyekre, helynevekre lehet a kötet egészében számítani. Én magam is így, ezzel a lelkesedéssel vettem kezembe a Sümegi György és Szakál Aurél által szerkesztett, a kiskunhalasi múzeum és a Halasi Múzeum Alapítvány által közösen kiadott Thorma János-levelezéskötetet, amely a megelőző év kiállításaihoz és katalógusához kapcsolódva dolgozza fel az alföldi város nagy szülőföldjének életét.

A hosszú évek munkáját dicsérő, példaértékű kiadvány nemcsak megjelenésében, de szerkesztettségében, adatgazdagságában is kiváló tudományos teljesítmény. Nem túlzás azt állítani, hogy a közeljövőben megkerülhetetlen forrásgyűjtemény lesz a nagybányai művésztelep történetével foglalkozóknak. Az 1896-ban létrehozott művésztelep egyik alapítója, későbbi vezetője megérdemelte, hogy külön kötetben legyenek összegyűjtve és feldolgozva levelei és írásai. A benne foglalt tartalmak mélységében mutatják be az életmű minden fontos korszakát, és nemcsak egykorú levelek, kordokumentumok bukkannak fel, hanem az elsődleges kortársi recepciónak számító visszaemlékezések is.

Sümegi György könyve nem előzmények nélküli, hiszen kapcsolódik a nagybányai művésztelep történetét feldolgozó és bemutató kiadványok sorához. Elsőként a nagybányai művészek levelezéséből történt válogatásra kell utalnunk, amely 1997-ben jelent meg a MissionArt Galéria kiadásában.¹ Ebben több Thorma által írott és neki címzett levél lett elsőként publikálva. E kötet természetesen a legnagyobb igyekezet ellenére sem tudta a Thormára vonatkozó adatokat olyan mélységben bemutatni és feltárni, mint jelen kötetünk. Hasonlóan nagy vállalkozás volt a Magyar Nemzeti Galéria 2011-es Ferenczy Károly-kiállítása, amelynek egyik eredménye, hogy az újrairt oeuvre-katalógus mellett megjelent a fennmaradt levelezés teljessége is.² Ugyan tudjuk, hogy az idők során milyen nagy hiátusok keletkeztek a Ferenczy család és egyes hozzátartozók szándékának és tevékenységének megfelelően a levélananyagban, ez a Thorma Jánossal való intenzív levélváltást valószínűleg nem érintette.

Mindezeken túl meg kell említenünk azt is, hogy Sümegi György kutatói pályája során nem Thorma János az első művész, akinek levelezését feldolgozta és kiadta. A XX. század egyik legnagyobb magyar grafikusának, Szalay Lajosnak is ő tette közzé magyar és külföldi kapcsolatait bemutató, szépirodalmi igényű levelezését.³ Az egykorú feljegyzések, a korabeli sajtó és recepció felkutatására mindig nagy hangsúlyt helyező Sümegi épp a Kecskeméti Művésztelep 1919 előtti történetének forrásai feldolgozásakor hozott létre a Thorma-kötethez hasonlóan összetett művet.

1 *Válogatás a nagybányai művészek leveleiből 1893–1944.* Szerk.: András Edit és Bernáth Mária. Miskolc, MissionArt Galéria, 1997.

2 *„Ölel Carolus.” Ferenczy Károly levelezése.* Szerk.: Boros Judit és Kissné Budai Rita. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2011.

3 *„Egyetlen dimenzió a jelen.” Szalay Lajos festő- és rajzolóművész levelezéséből.* Szalay Lajos leveleiből összeállította, jegyzetekkel ellátta, a bevezetőt írta: Sümegi György. Budapest, Miskolci Galéria – L’Harmattan, 2009.

A *Kecskeméti Művésztelep dokumentumai (1909–1919)*⁴ címet viselő *opus* ugyanis a hivatalos dokumentumok és a korabeli kecskeméti és fővárosi újságcikkek mellett az egykori résztvevők emlékezéseit is felvonultatja. Ott az elsődleges rendezővel a kronológia volt, amely a Thorma-levelezésben is fontos, ám itt az egyes forráscsoportok egymástól elkülönítve jelennek meg. Ez valószínűleg tudatos döntés volt, mert így nem kellett megtörni az életutat végigkísérő levelek ívét, és közéintegrálni a visszaemlékező kortársakat.

A kötet felépítése ezt a logikus gondolatmenetet követi. Legelőre – mintegy előszóként – a Münchenben élő oldalági leszármazott, Thorma Gábor családtörténeti jellegű írása került, ami különleges és értékes gesztus. A távoli családi kapcsolat és a személyes ismeretség hiánya ellenére is élményszerű a leírás, főleg a művész özvegyével kialakított, határokat átívelő kapcsolatról. Ezt a személyes hangvételt követi a szerkesztő bevezetője, amely a források kiadásának szempontjaihoz írott útmutató. Mint minden eddigi hasonló munkájában, Sümegei itt sem a „betűhív” átírást választotta, ezzel kiküszöbölte a szövegek megértésének és olvasásának nehézségét. A kiolvasott formát csak abban az esetben tartotta meg, ha annak a korabeli szóhasználatban vagy művészettörténeti szempontból is jelentőséget tulajdonított. (Lásd például *compositio* vagy *atelier* szavak.) Mindezt nagyon helyesen és következetesen tette, mert a szöveg felhasználhatóságát és értelmezését segítette elő, ám bizonyos kulcskifejezések esetében annak filológiai jelentésrétegeit és művészettörténeti helyzetét sem takarta el. A módszer helyességéhez nem fér kétség, ám biztos, hogy vannak olyan művészek, akiknél az egyéni szóalkotások újdonságértéke és játékosága megnehezíti az ilyen irányú munkát. Ha jól érzékeljük, Thorma írott megnyilatkozásai nem tartoznak ezek közé.

A szerkesztői bevezetőt a kötet gerincét alkotó levelek követik. Az egytől háromszázkilencvenhétig számozott levelek mind datáltak. Ezt követi tíz oldalon tizennégy darab keltezetlen levél. Utóbbiakat végigolvasva látjuk, hogy nehezen elhelyezhető, ám értékes darabokról van szó, amelyet nem lett volna szerencsés kihagyni, ugyanakkor dátum nélkül „bedarálni” sem őket a szigorúan vett kronológiai sorrendbe. Az egyes számú levél 1892 februárjában Nagybányán kelt, és „természetesen” Réti Istvánnak íródott. Az utolsó a datáltak között pedig több mint negyven évvel később, 1937. május 20-án került papírra, és ugyancsak Rétinak szólt. E két levél mind formájában, mind tartalmában szimbolikus keretbe foglalja az életutat, annak két egymástól távol eső pontját. Az első a nagybányai kolóniaalapítás előzményeinek és a müncheni tanulóévek Hollósy-kultuszának tenni akarással egybeforrott lelkesültségével született az ifjú festő tollából. Az utolsó a betegeskedő, idős mester hálás nyugtázása afelől, hogy *Március 15-e* című mesterművére megkapta a szállítási engedélyt, Nagybányáról Magyarországra. E két híradás átvitt értelemben tiszteletadás a legjobb barátnak, Réti Istvánnak is, aki írásaiban, budapesti működésével talán a legtöbbet tette Thorma életművének elismertetéséért, és pozitívan elfogult profilt rajzolt fel róla a nagybányai művésztelepről szóló, mindmáig megkerülhetetlen könyvében.⁵

A levelek közlésének formátuma mindig az egyértelműsége és a legkönnyebb felhasználhatóságra törekszik. Az egyes tételek száma után rögtön a szerző és a címzett neve szerepel vastagabbal szedve, majd egy sorral alatta, jobbra kihúzva a megírás helyszíne és pontosított dátuma. A szöveghez fűzött tartalmi kiegészítések és pontosítások nem láb- vagy végjegyzet formájában jelennek meg, hanem rögtön a közölt szöveg után, kurzívval szedve. Ez és az újabb gondolati egységek, külön magyarázandó kifejezések elé rakott pontos elválasztás jól elkülönítik őket a levelek főszövegétől. Ezek alatt a sorok alatt, eggyel kisebb betűmérettel szedve, láthatjuk a levelek fellelési helyeit, amelyet minden közgyűjtemény esetében pontos leltári szám is jelöl a tudományos közlés korrektsége jegyében. Megkockáztatom, hogy talán ez az egyetlen elem, amelyet a jobb láthatóság kedvéért lehetett volna nagyobb betűkkel is szedni. Ugyanakkor nagyon példamutató és becsületes szándék, hogy a korábban már egyszer közölt levelek mellett minden esetben fel van tüntetve, hogy melyik kötetben vagy folyóiratban történt meg első közlésük.

Ha csak kizárólag ezeket a „technikai” részeket tekintjük át, már akkor is nagyra kell értékelnünk az elvégzett munkát, hiszen a levelek átírásán és az összes datálás pontosításán túl a tudományos igé-

4 Sümegei György: *A Kecskeméti Művésztelep dokumentumai (1909–1919)*. Budapest, L'Harmattan, 2009.

5 Réti István: *A nagybányai művésztelep*. Szerk.: Csorba Géza. Budapest, Kulturtrade Kiadó, 1994.

nyű kommentárok elhelyezésével is meg kellett birkóznia a szerkesztőnek. A szövegekben feltűnő személyek neve mellett minden esetben évszámok igazítják el az olvasót, sőt sok esetben külön megjegyzés tájékoztat a foglalkozásról, beosztásokról, az életutakról vagy a levél tartalmához kapcsolódó eseményekről. A levelek közötti részekben időnként képek is feltűnnek, amelyek az azt megelőzően közölt írásból származnak, és több esetben a szövegben közölt tartalmak megértését segítik elő. Ilyen esetben elegendőnek bizonyul a rajzok és a vázlatok közlése, nem a teljes oldal *facsimile* közlése. A szövegek között találunk olyan leveleket is, amelyek inkább fogalmazványoknak tekinthetők. Az 1927-es művésztelepi válság idején Réti Istvánnak és a kolozsvári *Ellenzék* folyóiratnak is papírra vetett Thorma egy írást, amelyről nem tudjuk, hogy végül elküldte-e.

A levelek után a *Thorma János naplójából* című háromoldalas aleggység következik, amely Thorma 1926 és 1928 közötti „válságos” éveiből származik. A szövegek az egyre inkább háttérbe szoruló alapító saját, önmaga számára papírra vetett emlékezései, amelyekből Rácz Albert 1979-ben a *Korunk* hasábjain már publikált részleteket. Az itt közölt szöveg rövidsége miatt kevesebbet ad hozzá a történetek megértéséhez és rekonstruálásához, ám jelenlétével is felhívja a figyelmet arra, hogy a nagybányai levéltár milyen további forrásokat, dokumentumokat, hivatalosan a városnak benyújtott iratokat őrizhet még a művésztelep történetéről. Ezt követi a kötetben a Réti István és Thorma János nevével közösen jegyzet, 1898 decemberében íródott, *A művészeti nevelésről* című „nagybányai manifesztum.”⁶ Ezt követi a források összegyűjtése szempontjából a második legfontosabb fejezet, *Kortársak, tanítványok Thorma Jánosról* címmel. Itt tizennyolc különböző barát, pályatárs vagy tanítvány szólal meg. A szövegek keletkezésük sorrendjében kerülnek közlésre. Ha a tartalomjegyzékben is feltüntetett évszámaikat vizsgáljuk, jól elkülöníthető korszakok rajzolódnak ki. Az emlékezések első hulláma közvetlenül a festő halála utáni időszakra datálható. Ide tartozik Réti István, Dóczyne Berde Amál, Teleki Ralph és az özvegy, Kiss Margit interjúja és emlékezése is. Az ezt követő, második nagyobb egységben tűnnek fel a visszaemlékezéseiket idős korukban megíró, de közel azonos évtizedben induló pályatársak, mint Csók István, Beck Ö. Fülöp vagy Lyka Károly, de ebben a tág évtizedben már jelennek meg írások a legidősebb, legelső tanítványi generáció tollából is. Ezt az időszakot váltja fel a visszaemlékezések harmadik hulláma, amikor már az utolsó, egykor személyes benyomásokkal rendelkező tanítványok vetették papírra emlékeiket. A sort Gráber Margit 1991-es és Mándy Laura 1992-es írása zárja.

Az ezt követő fejezet Sümei György szerkesztői, kutatói utószava, összegzése. Tanulmányában a Thorma-kutatás új és máig megválaszolatlan kérdéseire hívja fel a figyelmet. A feldolgozott anyag mély ismeretere alapuló kérdésfeltevései új irányokat jelenthetnek a nagybányai művésztelep kutatói számára is. E tanulmány legfontosabb művészettörténeti hozadéka, hogy Sümei határozottan kiáll a fent már említett *A művészeti nevelésről* című írás kapcsán Thorma szerzősége mellett. Külön szól Thorma „mesterműveiről”, az *Aradi vértanúkról*, a *Március 15-éről*, amelyek saját korának emblematikus alkotásai lettek. Nem felejthetjük el azonban, hogy a kettő közül az első 1896-os bemutatása, fogadtatása, reprodukciókon való feltűnése nagyobb mértékben járult hozzá Thorma ismertségéhez és a nagybányai korszakot végigkísérő hírneve megalapozásához. Mi sem árulkodik jobban a kép hatásának a „populáris kultúrába” való leszivárgásáról, mint az a két költemény – az egyik Pósa Lajos tollából –, amely a kép bemutatása utáni lelkesedést tükrözi. Sümei tanulmányában kiemeli Thorma szerepét a nagybányai festőkolónia összetartásában. Mint hangsúlyozza, Thorma volt az egyetlen „alapító”, aki 1920 után sem hagyta el a várost, és továbbvitte az iskola ügyeit. A levelezéskötet kiadása után világosabban láthatjuk, hogy Thorma milyen sokat tett azért, hogy Nagybánya mint iskola, mint a művészképzésben részt vevő intézmény ne szűnjön meg létezni. Thorma bizonyos esetekben komoly kompromisszumokra kényszerült, ám mégis meg tudta őrizni pályája során azt a morális tartást, amely feljogosította arra, hogy a Réti által megfogalmazott „nagybányai etikát” ne adja fel, és élete végéig képviselje.

Nagyon fontos, hogy a levelezéskötetben Sümei György több olyan adatot is korrigált, amely korábban tévesen lett azonosítva. Így kiemelkedő fontosságú – az 1958-ban egyszer már helyesen

6 A szöveg első közlése: Tímár Árpád: *A nagybányai művészek 1898-as művészetpedagógiai programja*. *Ars Hungarica*, 29. évf. 2001. 1. sz. 143–154.

közölt⁷ – Emil Isac 1925-ös magyar nyelvű levelének újraközlése, mivel a nagybányai levelezéskötetben Kelemen Emil fiatal festővel azonosították a bukaresti címzésű levél szerzőjét. A személyes ismeretség közvetlen hangütése miatt gondolhatták az 1997-es kötet szerkesztői, hogy a Nagybányán is megfordult magyar tanítvány volt az, aki a román fővárosban rendezett kiállításon való részvétellel biztatja az idős mestert.

„Te vezetted az iskolát és a kolóniát bölcsen, rengeteg fáradtsággal, kitűnően és ingyen, mindenki, a város és a művészek, magyarok és románok háálját és tiszteletét kiérdemelve” – írta Réti István 1935 szeptemberében Thorma Jánosnak⁸, abban az időszakban, amikor a Nagybányai Festők Társaságának helyzete minden addiginál nehezebbé vált. A város egyre több beleszólást kívánt a festőkolónia életébe, majd 1937-ben a vagyontárgyak teljes elvételével, „rekvirálásával” vetett véget a művésztelep egyre inkább csak szimbolikus önállóságának, függetlenségének. Ez az aktus átvitt értelemben Thorma pályájának végét is jelentette, hiszen a művészek szabad szerveződéseként létrejött művésztelep irányítása, adminisztrációja is közvetlenül az aktuális államhatalom és helyi közigazgatás alá került. Mindazok az elvek, amelyeket Réti sokszor idézett könyvében megfogalmazott a századforduló kultúrapártoló központi kormányzatának és helyi önkormányzatának nagy szabadságot nyújtó, távolságtartó támogatásáról, azok erre az időre szertefoszlottak. Hiszen az akkori „szubvenció” nem kisajátítással járt, hanem a közjavakból átengedett források egy bizonyos célra történő felhasználásáról, és különösen nem jelentette a művészek szerveződési kereteibe, művészeti produktumba való beleszólást. Az utókorból szemlélve úgy tűnik, hogy ez a szervezet is a 20. század autoriter politikai rendszereinek áldozata lett, amelyeket a tőlük független szervezetekkel szembeni nagyfokú bizalmatlanság vezetett. Ahogyan az aggódó „alapító atyák” levélváltásából kitűnik, ezzel az aktussal pecsételődött meg véglegesen a független nagybányai művésztelep sorsa, amely azt megelőző helyzetében és jelentőségében később már nem tudott működni.

A most megjelent Thorma-kötet másik nagy eredménye, hogy újonnan feltárt leveleket is közöl. Ezek közül kiemelkedik a Popp Auréllal folytatott levelezés, amely főként 1936-ban az erdélyi és bánáti művészek érdekvédelmi szervezetének, „szindikátusának” megalapításával foglalkozik. E levelek a szatmárnémeti állami levéltárból, Popp hagyatékából kerültek elő. A „nemzetiségre való tekintet nélkül” létrehozandó szervezet egyik fő célja „az elfajzott műkereskedelem” és „»művészi tárgyaikkal« zsidárúskodókkal” szembeni közös fellépés volt.

Sümei György több már korábban közölt, fontos kordokumentumot is újraértékelte. Így azt a szakmai diskurzusban már többször is emlegetett, datálatlan Hollósy-levellet is, amelyet az 1997-es nagybányai levelezéskötet szerkesztői az 1897-es évhez illesztettek be.⁹ Itt egy évvel korábbi, 1896-os évszámmal szerepel. Ez a tény nem közömbös a nagybányai kolóniaalapítás és a későbbi Réti-féle Nagybánya-interpretáció szempontjából sem. Amennyiben tehát elfogadjuk, hogy ez a levél valóban az 1896-os, tehát az első nyári tartózkodást megelőző időszakból származik, akkor bizonyos, hogy Hollósynak az volt az intenciója, hogy a szervezésben leginkább élen járó két nagybányai tanítványa olyan művészeket is szervezzen be, akik már idősebbek, sőt jól cseng a nevük az országos művészeti közegekben. Azaz a Réti-féle elbeszélésben szereplő szervezőmunka sokkal jobban kiterjedt, mint azt ott utólag ábrázolja, és nemcsak az volt a szándéka Hollósynak, hogy müncheni iskoláját és ottani tanítványait lehozza a nyári időszakra, hanem minél több nagyobb hazai nevet is „levadásszon” és hazacsábítson, akár külföldről is. Így például az e sorok írójának kutatási területébe tartozó Tornyai Jánost, aki 1896-ban – tehát a levél Sümei által feltételezett megírásának időpontjában – még ténylegesen Párizsban tartózkodott. Ez az 1897-es esztendőre, illetve annak tavaszára már nem igaz. Ez az apróbb tény is – már amennyiben Hollósyék értesülései naprakészek voltak – azt igazolja, hogy az 1896-os datálás a helyénvaló. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Thorma és Tornyai János még évekkor korábban a Mintarajziskolában, Székely Bertalan osztályában ismerkedhettek meg.)

7 Alexander Culcer: *Emil Isac és Thorma János levelezése*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, II. évf. 1958. 1–4. sz. 228.

8 Réti István levele Thorma Jánosnak, Budapest, 1935. szeptember 20. MTA BTK MI Adattár, MKCs-C-I-83/13. Közölve jelen kötetünk 384. sz.

9 Lásd 1. sz. lábjegyzet, 33–34.

A kötetben természetesen helyet kapott az az 1907 júniusában ugyancsak Réti Istvánnak írott, többször idézett levél is, amelyben Thorma már-már habitusát is meghazudtolva lelkesedett a nem sokkal korábban a Nemzeti Szalonban látott francia „neoimpreszionista” „Gauguin-Cézanne” kiállításért. *„Végtelen naivitást, igazi művészi érzést foglalnak egybe ezek a művek, menten minden manírtól és iskolai felfogástól. Talán kicsit emlékeztetnek a pompeji és egyiptomi festményekre, mégis akkora eredetiség, erő van bennük, hogy bátran állíthatjuk a legjobb primitívek művei mellé is művészi kvalitás tekintetében. (...) Gyönyörködöt anélkül, hogy keresnéd a tudást és az igazságot.”*¹⁰ Különleges, de igaz, hogy Thorma, akit Réti mellett mindig is a konzervatívabb felfogású nagybányaiak között tartottak számon, akkor ilyen lelkesen tudott megnyilatkozni a francia festő művei láttán. Mint Ferenczy Károly egy leveléből tudjuk, még azt is felvetette, hogy a Párizsban élő Czóbel Bélát is haza kellene hívní a nagybányai festőiskola tanárának, hogy az akkor fauve-os festő hírében álló magyar ezeket az „új tanokat” szervezett keretek között is elhozza a máramarosi vidékre. Az ötlet és terv nem valósult meg, a festőiskola alapítói közül inkább Iványi Grünwald Béla lépett tovább, festészetében felhasználva az új elveket. Végül ő volt az, aki a bányavárosból kiszakadva az újonnan létrehozott kecskeméti kolónia vezetésére vállalkozott.

Úgy hiszem, hogy egy ilyen forráskiadásnak és feltárásnak, mint amilyen a Thorma-kötet is, azért van értelme, mert mélységében teszi láthatóvá azokat a távolabbi szemlélő elől elrejtett utakat és lehetőségeket, amelyek egykoron választási lehetőségként történetünk szereplői előtt feltárultak. Ezek a közreadott szövegek is mutatják, hogy Thorma milyen sok esetben dönthetett volna másként, milyen művészeti irányzatok környékeztek meg, mikor hagyhatta volna el a várost, vagy zárkózhatott volna el az iskola további vezetésétől. Ezek ismerete erőteljesen árnyalja egységes és következetesen végigvitt életművét és életútját, miközben látjuk azt is, hogy ténylegesen milyen lehetőségei voltak.

A kötet végén érkezünk el a már említett névmutatóhoz. Ha megnézzük és áttekintjük, jól láthatjuk, hogy a levelezésben ki rendelkezik a legtöbb oldalszámmal, azaz említéssel. Anélkül, hogy komoly elszámolást végeznénk, látható, hogy a fennmaradt és feldolgozott korrespondencia alapján messze Réti István és Ferenczy Károly szerepel a legtöbb említéssel. A harmadik helyre a hozzá idősebb életkorában csatlakozó felesége, Kiss Margit kerülhetne. Majd következhetnek utánuk a sorban – most nem említési számban, hanem névsorrendben – Börtsök Samu, Csók István, Hollósy Simon, Iványi Grünwald Béla, Krizsán János, Makray Mihály, Mikola András, Petrovics Elek és Ziffer Sándor. A modern hálózatkutatás eredményeinek felhasználásával már könnyedén lehetne kapcsolati hálókat felrajzolni mindazokról, akiket Thorma áttételesen is említ írásaiban. Ha ugyanezt a listát felvázoljuk Ferenczy Károly levelezése kapcsán, akkor ott a következő neveket találjuk a legtöbb említéssel: Andreevits Melanie, Csók István, Ernst Lajos, Iványi Grünwald Béla, Hollósy Simon, Horthy Béla, Jánossy Béla, K. Lippich Elek, Lyka Károly, Majovszky Pál, Petrovics Elek, Szinyei Merse Pál, természetesen Réti és Thorma mellett. Rögtön hozzátehetjük, hogy itt a dobogó legfelső öt fokát öt családtag a testvér, Ferenc, a feleség, Fialka Olga és a három művészgyermek, Valér, Noémi és Béni foglalja el. A különbség világos és szembetűnő, a fővárosban élő, és csak nyáron Nagybányára látogató Ferenczy és a ténylegesen Nagybányán élő és lakó Thorma között. Eltérést okoz Ferenczy fővárosi főiskolai tanársága, a Nemzeti Szalonban vállalt szerepe, és persze három gyermeke, családja. A levelezés esetleges nagyobb arányú pusztulása, elkallódása mellett meghatározó adottságként kell figyelembe vennünk Ferenczy esetében a rövidebb életutat is. Thormának két évtizeddel hosszabb élet adatott. Ferenczy 1917-es halála miatt ő már lényegében a Börtsök–Krizsán–Ziffer generációval nem volt levelezési, „csak” tanár-tanítványi kapcsolatban. Feltűnő még Ferenczy Károly listáján a több műgyűjtőnek, a minisztériumi osztályvezetőnek, K. Lippich Eleknek és a Szépművészeti Múzeum igazgatójának, Petrovics Eleknek a neve is. Ha ezt interpretálni akarjuk, akkor persze rögtön Ferenczy azon szerepére kell gondolnunk, amely mintegy közvetítői szerep volt a főváros és Nagybánya között. Talán az a megállapítás is megköszönhető, hogy Réti 1912-es Budapestre kerüléséig nagyrészt monopolizálta is azt. Azt viszont szinte biztosan kijelenthetjük, hogy Réti és Thorma számára Ferenczy jelentette az elsődleges fővárosi kapcsolatot.

Ha nem a legtöbb említéssel rendelkező neveket nézzük, akkor is egy különös eltérésre bukkanhatunk, amely a saját környezetből való tágabb kitekintésre vonatkozik. Ferenczy Károly sokkal

¹⁰ Thorma János levele Réti Istvánnak, Nagybánya, 1907. június 14. MNG Adattár 7592/1955.

többet utazott, mint Réti vagy Thorma, így leveleiben is sokkal több helyszín, külföldi művész, egy-egy művészeti élmény lenyomata bukkan fel. Thorma horizontja ebben a tekintetben sokkal szűkebb, de erőteljesebben nagybányai. Ebből a szempontból is érdemes végiggondolni azt a különös tényt, hogy Thorma számára az 1907-es budapesti modern francia kiállítás milyen relevatív élmény volt, míg a Nyugat-Európában többször megforduló Ferenczy milyen távolságtartónak bizonyult korának új törekvéseivel szemben.

A Thorma-levelezéskötet utolsó részét képjegyzék zárja, amely dokumentumokat és családi fotókat is felvonultat, majd az utolsó színes oldalakon több jelentős, ritkábban reprodukált művet is felvonultat. Így a *Békesség veletek* 1897-es nagyméretű, a rembrandti fénykezelés ismeretéről tanúskodó, a Magyar Nemzeti Galériában őrzött kompozícióját, vagy az egykor a nagybányai ipart felvirágoztató és a Phoenix-műveket birtokló Weiser család portréit. A Magyar Nemzeti Galériában megvalósult és előtte már több helyszínen bemutatott, monografikus igényű Thorma-kiállításához kiadott katalógusból¹¹ kimaradt képek közlése hasznosnak bizonyult, mert ki tudja, hogy a köz-eljövőben mikor lesz lehetőség újra hasonló igényű kiállításokat rendezni, és katalógusokat, forráskiadványokat publikálni. Ehhez természetesen kellenek majd olyan önzetlen és kultúr pártoló támogatók is, mint akik a kötet utolsó lapján fel vannak sorolva.

Összegezve tehát elmondhatjuk – mint azt már korábban is hangsúlyoztuk –, a Sümegi György munkáját dicsérő kötet a Nagybányával és a nagybányai művésztelep történetével foglalkozó művészettörténetek számára megkerülhetetlen, forrásértékű mű lesz.

(Sümegi György: *Kiskunhalastól Nagybányáig. Thorma János levelezéséből*. Szerk.: Sümegi György – Szakál Aurél. Kiskunhalas, Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány, 2012.)

11 Thorma János (1870–1937) nemzetközi vándorkiállítás. Kiáll. kat. Szerk. Szakál Aurél. Kiskunhalas, Thorma János Múzeum, 2012.

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

NYOMDA KFT KECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

támogatja.